

MASTER'S THESIS

Gefascineerd door het fascisme

Een onderzoek naar Margo Scharten-Antinks politieke standpunten voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog

Huls, G.

Award date:
2020

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

pure-support@ou.nl

providing details and we will investigate your claim.

Downloaded from <https://research.ou.nl/> on date: 05. May. 2023

Open Universiteit
www.ou.nl

Gefascineerd door het fascisme

- Fascinated by fascism -

**Een onderzoek naar Margo Scharten-Antinks politieke standpunten voor
en tijdens de Tweede Wereldoorlog**

Student: G. Huls

Studentnummer: 852029150

Open Universiteit

Master Kunst- en Cultuurwetenschappen

Begeleider: dr. T. Laros

Examinator: dr. L. Duyvendak

27-2-2020

Samenvatting

Dit onderzoek betreft een studie naar de politieke standpunten van de Nederlandse schrijfster Margo Scharthen-Antink. Zeker in de jaren twintig van de twintigste eeuw voelde zij zich aangesproken door het opkomende fascisme in Italië, waar ze ook woonde. De romanserie *De Nar uit Maremmen* (1927-1929) speelt in deze periode en behandelt de opkomst en groei van het fascisme. Tijdens de Tweede Wereldoorlog hield Margo Scharthen een dagboek bij, waarin de politiek en haar gedachten daarover veel aan de orde komen. Het onderzoek wordt gedaan vanuit de institutioneel-poëtische benadering, en voor zover relevant zal er uiteraard ook sprake zijn van tekstanalyse. De onderzoeksvraag luidt: Hoe past de politieke positie van Margo Scharthen-Antink, zoals die blijkt uit de driedelige serie *De Nar uit Maremmen* (1927-1929) enerzijds en uit haar oorlogsdagboek (1940-1944) anderzijds, binnen het literaire veld van die periode?

Margo Scharthen-Antink (1869-1957) is al vrij jong een succesvol auteur, aanhangster van de volksverbonden literatuuropvatting, die het als taak ziet voor de auteur om het volk door boeken op te voeden en voor de criticus om het lekenpubliek voor te lichten over wat wel en geen goede literatuur is, ook een zekere opvoeding en sturing dus. De romans die ze schrijft, worden hoog geprezen en veel gelezen. Als ze trouwt met Carel Scharthen, besluiten ze op zeker moment om samen romans te gaan schrijven. Het ene werk wordt beter ontvangen dan het andere. Er komt af en toe kritiek op het literaire gehalte van de romans. De critici zeggen soms ook wel iets over de politieke kant van de verhalen, maar men tilt er, zeker in de jaren twintig, niet al te zwaar aan.

De romancyclus *De Nar uit Maremmen* (1927-1929) bevat veel passages waarin de politiek ter sprake komt, zowel in beschrijvende gedeelten als vooral ook in gesprekken. Met name in het tweede en derde deel is dat het geval. De hoofdpersoon Renato woont in het eerste deel op het platteland; in de twee volgende delen woont hij in Florence, waar hij volop getuige is van de opkomst en snelle groei van de fascistische beweging. Renato zelf is enigszins een zijlijnfiguur: hij observeert, vormt zich langzamerhand een mening, laat zich niet zomaar meeslepen. Gaandeweg de romanserie raakt hij steeds meer overtuigd van de juistheid van het fascisme. In de roman zijn alle aanhangers van het fascisme personen die zeer positief worden beschreven: jong, fris, enthousiast. De tegenstanders van de beweging krijgen niet echt een stem. Er wordt wel wat kritiek geleverd op gewelddadige uitwassen, maar die kritiek komt telkens van een 'echte' fascist, die daarmee de uitwassen meteen veroordeelt tot een 'nep-fascisme'. Op deze wijze negeren de auteurs de negatieve kanten van de beweging niet – zoals hun uitgever ook geadviseerd had –, maar kaderen ze het zo in dat het echte, oorspronkelijke fascisme en die lelijke kanten als het ware van elkaar losgemaakt worden. Soms worden de minder mooie keuzes van Mussolini ook vergoelijkt als nodig om een groter doel te

bereiken. Al met al hoeft de lezer niet te twijfelen aan de positieve houding van de auteurs ten aanzien van het fascisme. Er zijn genoeg aanwijzingen die het aannemelijk maken dat hun opvattingen overeenkomen met die van de hoofdpersoon, zoals in de analyse uitgebreid wordt aangetoond.

Het dagboek van Margo Scharten ademt een heel andere sfeer. De Duitsers krijgen geen goed woord van haar. Ook Mussolini en het fascisme worden streng veroordeeld. Margo uit haar teleurstelling over de verwording van deze beweging, die eerst zoveel goeds leek te brengen. Het is duidelijk dat het dagboek bedoeld is voor toekomstige lezers: er wordt veel uitgelegd, en soms richt Margo zich zelfs expliciet tot mogelijke lezers. Dat maakt het lastig om de oprechtheid en waarheidsgetrouwheid van het document te bepalen. Natuurlijk wilde Margo Scharten na de oorlog graag aantonen dat ze aan Hollandse kant stond. Als iemand onbevangen het dagboek leest, lijkt het ook helemaal duidelijk dat de Schartens het fascisme, Mussolini en de Duitsers nadrukkelijk de rug hebben toegekeerd. Maar als de lezer weet dat ze wél geld aannamen van de Duitse bezetter en dat Carel Scharten contacten onderhield met Mussolini (zowel voor als ook nog tijdens de oorlog), dan groeien er twijfels over de oprechtheid van de beschrijvingen in het dagboek.

Al met al blijft de positie van Margo Scharten twijfelachtig. Dat ze in de jaren twintig bewondering voor het fascisme had, was niet uitzonderlijk: na de Grote Oorlog was er voedingsbodem voor totalitaire stromingen, en heel wat schrijvers en intellectuelen voelden zich ertoe aangetrokken, niet in het minst degenen met een volksverbonden literatuuropvatting. Vanuit de gedachte dat het volk leiding nodig heeft, is de gedachte dat Mussolini succesvol die rol zou kunnen vervullen, niet vreemd. Zeker in zijn beginperiode deed hij veel goeds voor zijn volk. Maar waar velen in de jaren dertig en zeker in de oorlogsperiode publiek afstand namen van fascisme en nationaal-socialisme, blijft dat bij Margo Scharten in nevelen gehuld. Als ervan uitgegaan wordt dat haar woorden in het dagboek en in wat naoorlogse brieven betrouwbaar zijn, is ze al voor de oorlog van standpunt veranderd en heeft ze eind jaren dertig het fascisme de rug toegekeerd. Als echter de feiten die bekend zijn, ernaast gelegd worden, strookt het niet helemaal met elkaar. Zo is Margo Scharten met een twijfelachtige politieke reputatie de geschiedenis ingegaan en ook de uitgebreide analyse in onderliggend onderzoek heeft niet tot rehabilitatie kunnen leiden, iets wat ze zelf zo graag had gewild door het dagboek te publiceren.

Inhoud

Samenvatting.....	1
Inleiding.....	5
Introductie onderzoek.....	5
Biografische gegevens.....	5
Onderzoeksvraag.....	8
1. Theoretisch en literair-historisch kader.....	10
1.1 Theoretisch kader.....	10
1.2 Methodologie.....	12
1.3 Literair-historisch kader.....	13
1.3.1 Literatuuropvattingen in het Interbellum.....	13
1.3.2 Literaturopvattingen Margo Schar ten.....	15
1.3.3 Politieke opvattingen in het literaire veld in het Interbellum.....	16
1.3.4 Censuur tijdens de bezetting.....	20
1.3.5 De Kultuurkamer.....	21
1.3.6 Eereraad voor de Letterkunde.....	23
2. Welke politieke standpunten worden zichtbaar in de driedelige serie <i>De Nar uit Maremmen</i> ?.....	25
2.1 Samenvatting.....	25
2.2 Aanpak analyse.....	27
2.3 Romananalyse.....	28
2.3.1 Voorwoord deel I.....	28
2.3.2 Deel I.....	29
2.3.3 Samenvatting analyse deel I.....	32
2.3.4 Voorwoord deel II.....	32
2.3.5 Deel II.....	34
2.3.6 Samenvatting analyse deel II.....	39
2.3.7 Deel III.....	39
2.3.8 Samenvatting analyse deel III.....	48
2.4 Conclusie.....	48
3. Welke politieke standpunten worden zichtbaar in het dagboek van Margo Schar ten-Antink?.....	49
3.1 Aanpak.....	49
3.2 Bron.....	49
3.3 Achtergrond.....	50

3.4 Inleiding op het dagboek.....	50
3.5 Dagboek.....	51
3.6 Conclusie.....	75
4. In hoeverre passen Scharren-Antinks politieke standpunten in het literaire veld van haar tijd?.....	77
4.1 Aanpak.....	77
4.2 Jaren twintig.....	77
4.3 Jaren dertig.....	78
4.4 Receptie romans.....	79
4.5 Oorlogsjaren.....	82
4.6 Na de oorlog.....	84
4.6.1 Naoorlogse brieven.....	85
4.7 Conclusie.....	87
Conclusie.....	88
Bibliografie.....	91

Inleiding

Introductie onderzoek

Er is al veel onderzoek gedaan naar verschillende actoren in het literaire veld rondom de Tweede Wereldoorlog. Te denken valt aan uitgevers, schrijvers, critici, tijdschriften en wat dies meer zij. Deze onderzoeken hebben voor een deel betrekking op de politieke keuzes, inzichten en standpunten van zo'n persoon of groepering. Dit onderzoek is een kleine toevoeging aan al die onderzoeken die al zijn gedaan.

Na de oorlog werd de zogenaamde Eereraad voor de Letterkunde ingesteld. Deze raad moest beoordelen of iemand al dan niet 'fout' of 'goed' was geweest in de oorlog; door deze Eereraad zijn aan sommige schrijvers publicatieverboden en uitsluitingen opgelegd voor kortere of langere tijd. Eén van de schrijvers die op de lijst van de Eereraad terechtkwam, was Margo Scharten-Antink. Van haar was algemeen bekend dat ze in de jaren twintig en dertig samen met haar man een aantal werken had uitgebracht waarin het fascisme uitgebreid aan de orde kwam, waaronder de driedelige serie *De Nar uit Maremmen*. Men was het er wel over eens dat het echtpaar Scharten – woonachtig in Italië – in die romans duidelijk liet merken bijzonder sympathiek tegenover het fascisme te staan. Mogelijk is dat de reden geweest dat ze op de lijst van de Eereraad zijn geplaatst. Nu is het de vraag of die romans werkelijk het fascisme propageerden, of dat het – wat de Scharstens zelf zeiden – een objectieve beschrijving was van een belangrijke ontwikkeling in Italië. Een ook niet onbelangrijke vraag, daaraan gekoppeld, is wat de standpunten van Margo Scharten ten opzichte van het fascisme waren tijdens de oorlog. Zij heeft een dagboek bijgehouden in die periode. Dit hadden zij en haar man graag gepubliceerd gezien na de oorlog, maar daar is nooit van gekomen. Het dagboek is wel bewaard gebleven.

Biografische gegevens

Alvorens verder op de inhoud van dit onderzoek in te gaan, volgt nu eerst Margo Scharten-Antinks levensbeschrijving in vogelvlucht. Margo Antink wordt geboren op 7 september 1869 in Zutphen. Al op jonge leeftijd schrijft ze verhalen. Op haar dertiende wordt onder pseudoniem een feuilleton van haar hand gepubliceerd in de *Bergen op Zoomse Courant*.¹ Zelfs haar ouders weten van niets. Als ze erachter komen dat hun dochter de schrijfster is van het vervolgverhaal dat moeder dagelijks las, zorgt dat voor heel wat consternatie.² Het lijkt daarom terecht om te veronderstellen dat er geen stimulans vanuit Antinks directe omgeving is om haar literaire talenten te ontwikkelen. Mogelijk is dat de reden dat ze pas op haar dertigste

¹ K. Heuvelmans, 'Antink, Margo Sybranda Everdina' in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/antink>, verkregen op 21-02-2019.

² A. Salomons, 'Herinneringen uit de oude tijd. C. en M. Scharten-Antink' in: *Maatstaf* 7 (Den Haag 1959-1960) 355-373, aldaar 357.

officieel debuteert, in 1899, met de roman *Catharina*. Deze roman wordt zeer positief ontvangen.³ Het is een naturalistisch getinte roman, waar de invloed van Emile Zola en Lodewijk van Deyssel onmiskenbaar in aanwezig is. In deze roman is echter minder dan bij voornoemde naturalisten sprake van een objectieve afstand.⁴ De meelevende en meevoelende verteltrant komt ook in haar latere werk naar voren, zoals in de veelgeprezen driedelige romanserie *Sprotje* (1906-1909).⁵

Intussen is Margo Antink in 1902 getrouwd met de negen jaar jongere Carel Scharten, dichter en criticus. Uit hun huwelijk wordt een dochter geboren, in 1906: Theodora. De gezondheid van Carel Scharten laat nogal te wensen over en het enige dat helpt, is de verhuizing naar een gebied met een ander klimaat. Na vele omzwervingen komt het gezin tenslotte in Florence, Italië, terecht. Daar zal het echtpaar de rest van hun leven ook blijven wonen.

Het huwelijk van Margo en Carel Scharten staat bekend als bijzonder gelukkig.⁶ Een paar jaar nadat ze getrouwd zijn, beginnen ze samen een roman te schrijven; dat is het begin van een lange en vruchtbare samenwerking op literair gebied. De eerste roman die onder beider naam verschijnt, is *Een huis vol mensen* (1908). De roman verschijnt eerst in feuilletonvorm en blijkt een groot succes, zowel in commercieel als in kritisch opzicht.⁷ De romans die volgen, worden wisselend gewaardeerd door de critici. In zijn algemeenheid echter worden de romans goed verkocht, in voor die tijd uitzonderlijke aantallen, wat laat zien dat de lezers de mening van de critici niet altijd deelden. De term 'bestseller' bestaat dan nog niet, maar de boeken van het echtpaar Scharten-Antink hebben er alle kenmerken van.⁸ Margo publiceert, nadat ze begonnen is met haar man samen te schrijven, nog slechts een paar uitgaven onder haar eigen naam. Verschillende critici vinden dat een verlies, omdat ze haar grotere schrijfkwaliteiten toedichten dan hem.⁹

In de jaren twintig worden Carel en Margo Scharten zeer aangesproken door Benito Mussolini en zijn fascistische gedachtegoed. Het echtpaar besluit een tweedelige roman te schrijven waarbinnen de thematiek van het fascisme een rol zal spelen. Later worden de plannen gewijzigd en wordt het een driedelige serie: *De Nar uit Maremmen* (1927-1929). De verkoop van het eerste deel verloopt heel goed,

³ Heuvelmans, 'Antink, Margo Sybranda Everdina', verkregen op 21-02-2019.

⁴ W.J.M.A. Asselbergs, 'Damesromans' in: *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden. Deel 9* (Antwerpen/Brussel 1975) 205-219, aldaar 208,209.

⁵ Ibidem, 209.

⁶ Salomons, 'Herinneringen uit de oude tijd', 355.

⁷ J. de Meester, 'C. en M. Scharten - Antink. Een huis vol mensen. Verhaal uit het Parijsche leven' in: *De Gids* 72 (1908) 615-616.

⁸ E. van Boven, 'Literaire levenslessen. De eerste Schartenroman als model van een nieuwe middlebrowliteratuur' in: *Nederlandse Letterkunde* 19 (2014) 327-349, aldaar 329.

⁹ G. van Eckeren, 'Kanttekeningen bij de literatuur van den dag. 't Geluk hangt als een Druiventros... Een verhaal uit het Florentijnsche, door C. en M. Scharten-Antink' in: *Den Gulden Winckel* 18 (1919) 25-27, aldaar 26; Asselbergs, 'Damesromans', 209.

mogelijk mede door het succes van de voorgaande romanserie *Francesco Campana*.¹⁰ Vanaf deel twee gaat het bergafwaarts met de verkoop van de romans, wat deels veroorzaakt wordt door de economische crisis in die periode.¹¹ Het kan echter ook zo zijn dat de grote rol van het fascisme in de romanserie een negatieve invloed heeft op de verkoop. Niet voor niets heeft de uitgever voor het verschijnen van het tweede deel gevraagd om een duidelijke verantwoording te schrijven over het fascisme en om in de roman zelf ook de negatieve aspecten meer aan het licht te laten komen.¹²

Omdat de Schartens voor hun financiën afhankelijk zijn van de inkomsten uit hun boeken, levert de tanende verkoop veel spanning op. Zozeer zelfs, dat Margo in 1933 overspannen raakt.¹³ Haar man ziet zich genoodzaakt tijdelijk in zijn eentje te schrijven, hoewel beider naam op de omslag van de romans prijkt. Dat geldt bijvoorbeeld voor de roman *Littoria*¹⁴ en voor *De gave gulden*.¹⁵

Ondanks de afname van de verkoop van de boeken, om welke reden dan ook, blijft de 'Scharten-roman' tot aan de Tweede Wereldoorlog populair.¹⁶ De populariteit van Margo Scharten blijkt ook uit het feest dat wordt georganiseerd ter ere van haar zeventigste verjaardag, in 1939.¹⁷ Dat feest gaat uiteindelijk niet door, omdat het echtpaar niet naar Nederland kan komen. Wel wordt Margo in datzelfde jaar benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau, vanwege 'haar verdiensten voor de Nederlandsche letteren.'¹⁸ Een en ander toont aan dat Margo nog wel degelijk een belangrijke plaats heeft in de letterkunde, mogelijk vanwege haar successen in de eerste decennia van de twintigste eeuw.

Dat blijkt ook uit de uitslag van een verkiezing van *De Telegraaf* in 1951: bij het selecteren van de 'Twaalf Beste Auteurs van 1900-1950' is Margo Scharten een van de uitverkorenen. Zij hoort erbij volgens de jury vanwege *Sprotje* en *In den vrijen Amerikaan*, twee romans die zij alleen heeft geschreven. De jury bestaat uit de schrijfster Top van Rhijn-Naeff, de dichter J. C. Bloem en de criticus en dichter J. W. F. Werumeus Buning, aangevuld met een aantal redacteuren van *De Telegraaf*. De laatsten echter vragen, luisteren en schrijven, en de drie letterkundigen bepalen hoe de lijst eruit gaat zien.¹⁹ Dat drie

¹⁰ S. Eenhuis, 'Great Dutch Authors. Carel en Margo Scharten-Antink en hun uitgever Wereldbibliotheek (1906-1950). Deel II: 1926-1950' in: *De Boekenwereld* 9 (Utrecht 1992-1993) 77-85, aldaar 77.

¹¹ Ibidem, 78.

¹² Ibidem.

¹³ Eenhuis, 'Great Dutch Authors Deel II', 80.

¹⁴ Heuvelmans, 'Antink, Margo Sybranda Everdina', verkregen op 07-03-2019.

¹⁵ Eenhuis, 'Great Dutch Authors Deel II', 80.

¹⁶ Asselbergs, 'Damesromans', 210.

¹⁷ Heuvelmans, 'Antink, Margo Sybranda Everdina', verkregen op 07-03-2019.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ 'Speciale Telegraaf-jury koos de twaalf beste auteurs van 1900-1950' in: *De Telegraaf* (28 februari 1951) 4.

gerenommeerde letterkundigen Margo Scharten zo hoog waarderen, zegt iets over de kwaliteit van haar werk, zeker dat uit de beginjaren.

Tijdens de oorlog horen we niets van Margo Scharten. In haar woonplaats Florence en omgeving brengen zij en haar man de oorlogsjaren door. Ze houdt een dagboek bij, dat van meet af aan voor publicatie bedoeld lijkt: er wordt veel uitgelegd wat in een privé-document overbodig zou zijn en er zijn veel details toegevoegd om het geheel tot een prettig leesbaar geheel te maken. Carel wordt consequent 'mijn man' genoemd, wat eveneens lijkt te wijzen op publicatiebedoelingen vanaf het eerste moment.

Na de oorlog wordt door de Eereraad voor de Letterkunde een lijst opgesteld met namen van auteurs die voor kortere of langere tijd een publicatieverbod krijgen, een 'uitsluitingslijst'. Margo Scharten komt evenals haar man voor op de lijst. Zij mogen niet publiceren tot 5 mei 1946.²⁰ De Schartens zijn het zeer oneens met deze gang van zaken. Carel wil het oorlogsdagboek van zijn vrouw publiceren, om daarmee aan te tonen dat ze zeer anti-Duitse gevoelens zou hebben.²¹ De uitgever schort de publicatie op en uiteindelijk verschijnt het dagboek nooit.²²

Daarna wordt het stil rondom het echtpaar. Carel Scharten wordt ziek in 1947 en Margo verzorgt hem tot zijn dood in 1950. In 1949 wordt naar aanleiding van Margo's tachtigste verjaardag nog een artikel geschreven in *Nieuwsblad van het Noorden*, waar zij zeer positief neergezet wordt, een 'legende' genoemd wordt zelfs.²³ En zoals genoemd krijgt ze in 1951 een plaats in de lijst van *De Telegraaf* met de beste auteurs van de eerste helft van de twintigste eeuw. Zelf publiceren doet ze echter niet meer. Haar rol als actief schrijfster is na de oorlog voorbij. In 1957 overlijdt ze in haar huis in Florence.

Onderzoeksvraag

Na deze biografische introductie zal nu het onderzoek zelf nader toegelicht worden. Het onderzoek betreft de periode voor de Tweede Wereldoorlog (van eind jaren twintig) en de oorlogsjaren zelf. Uitgezocht zal worden wat de politieke standpunten van Margo Scharten-Antink voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog waren en hoe die pasten in het literaire veld van die periode. Dit zal worden gedaan door de romanserie *De Nar uit Maremmen* van Carel en Margo Scharten-Antink en Margo's oorlogsdagboek te analyseren. De onderzoeksvraag luidt dan ook: Hoe past de politieke positie van Margo Scharten-Antink, zoals die blijkt uit

²⁰ A. Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel 3A De kleine collaboratie* (Amsterdam 1990) 309.

²¹ Heuvelmans, 'Antink, Margo Sybranda Everdina', verkregen op 07-03-2019.

²² Eenhuis, 'Great Dutch Authors Deel II', 84.

²³ J. Ubink, 'Margo Scharten-Antink. Een der bekende figuren uit onze letterkunde wordt morgen tachtig jaar' in: *Nieuwsblad van het Noorden* (6 september 1949) 8.

de driedelige serie *De Nar uit Maremmen* (1927-1929) enerzijds en uit haar oorlogsdagboek (1940-1944) anderzijds, binnen het literaire veld van die periode?

Het onderzoek bestaat uit vier onderdelen, die ieder een deel van het antwoord op de onderzoeksvraag vormen, waarna alles in een conclusie bij elkaar gebracht zal worden:

1. Theoretisch en literair-historisch kader
2. Welke politieke standpunten worden zichtbaar in de driedelige serie *De Nar uit Maremmen*?
3. Welke politieke standpunten worden zichtbaar in het dagboek van Margo Scharren-Antink?
4. In hoeverre passen Scharren-Antinks politieke standpunten in het literaire veld van haar tijd?

Het is van belang om in beeld te houden dat de te onderzoeken teksten twee verschillende typen werken zijn. Visies die in de roman worden verwoord, zijn niet noodzakelijk altijd de visies van de auteur. Bij een dagboek ligt dat anders. Wel lijkt ook het dagboek met publicatie in het achterhoofd geschreven te zijn, waardoor het niet alleen maar een persoonlijk document is, maar hoogstwaarschijnlijk ook een bepaald effect beoogt. Het is ook hier dus van belang kritisch te bezien of de auteur echt haar diepste gedachten opschrijft óf dat ze mogelijk censureert en aanpast met het oog op de toekomstige lezer.

In het volgende hoofdstuk zal nader worden ingegaan op de aanpak van het onderzoek en de theoretische achtergrond.

1. Theoretisch en literair-historisch kader

1.1 Theoretisch kader

Dit onderzoek wordt volgens de institutioneel-poëtische benadering uitgevoerd. Eerst wil ik kort deze benadering toelichten en daarna zal verantwoord worden waarom voor deze benadering is gekozen en niet voor een andere.

De Franse cultuursocioloog Pierre Bourdieu heeft een baanbrekende rol gespeeld in onderzoek vanuit de institutionele benadering.²⁴ Hij zag hoe belangrijk de sociale ruimte is in relatie tot kunstproducties, en hij was een van de eersten die deze sociale ruimte betrok bij het zijn onderzoeken. Hoewel hij de term 'instituten' niet veel gebruikte, is dat wat hij deed wel representatief voor de institutionele benadering.

De gedachte achter deze benadering is dat een (literaire) publicatie nooit op zichzelf staat, maar altijd binnen een context functioneert. De auteur positioneert zichzelf – door bijvoorbeeld poëtische uitspraken te doen of door impliciet bepaalde denkwijzen te verwerken in zijn werk – binnen die context. Voorts hebben andere spelers in het veld ook invloed op de symbolische waarde van een literaire uitgave, zoals uitgeverijen, recensies, kritieken in literaire tijdschriften en dergelijke. Het gaat om cultureel-ideologische, sociaal-economische en sociaal-psychologische factoren die meespelen en onderling met elkaar verweven zijn. Zoals deze opsomming van factoren laat zien, betreft het niet alleen factoren binnen het literaire domein, maar ook daarbuiten, zoals het economische aspect. Dat werd in eerder literatuuronderzoek vaak buiten beschouwing gelaten. Bourdieu was degene die deze bredere aanpak op de kaart zette.²⁵

Al de hiervoor genoemde elementen worden meegenomen in de institutionele analyse, om zo meer inzicht te verkrijgen in de symbolische waarde van een werk.²⁶ Dat zal uiteraard alleen gebeuren voor zover relevant binnen het kader van de onderzoeksvraag. Bij dit onderzoek is het nodig om binnen de institutionele analyse ook in te gaan op de politiek-historische achtergrond. Politieke kleur speelde zeker in de jaren dertig een rol. Door haar uitlatingen in roman en dagboek plaatst Margo Scharten zich in het literaire veld in een bepaalde positie, ze verdedigt een bepaald symbolisch kapitaal – in dit geval een politieke opvatting. Binnen de institutioneel-poëtische benadering kan ook tekstanalyse een belangrijke rol

²⁴ G. J. Dorleijn en C.J. van Rees, *De impact van literatuuropvattingen in het literaire veld. Aandachtsgebied literaire opvattingen van de Stichting Literatuurwetenschap* (Den Haag 1993) 13.

²⁵ Ibidem, 14.

²⁶ G. Dorleijn en K. van Rees ed., 'Het Nederlandse literaire veld 1800-2000' in: Idem, *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000* (Nijmegen 2006) 15-37, aldaar 18.

spelen.²⁷ Het gaat dan nadrukkelijk niet om tekstinterpretatie zoals die in de tekstgerichte benadering wordt voorgestaan; wat binnen de institutionele benadering wordt gedaan, is het inzetten van tekstanalyse om de beantwoording van de onderzoeksvraag mogelijk te maken. Dus aspecten van een tekst kunnen gebruikt worden, maar dan niet met het doel een interpretatie te geven, maar om de vanuit het institutionele perspectief gestelde vraag mede te kunnen beantwoorden.²⁸

De institutioneel-poëtische benadering is voor dit onderzoek het meest passend, omdat de verschillende instituties zo'n belangrijke rol spelen in de beantwoording van de onderzoeksvraag. Een tekstgerichte, interpretatieve benadering zou de instituties en ontwikkelingen om Margo Scharten heen uitsluiten, wat een goede beantwoording van de onderzoeksvraag erg lastig zou maken. De politieke standpunten van Margo Scharten staan niet los van haar literaire opvattingen. Daarom is het zinvol om aandacht te besteden aan haar poëtische ideeën, voor zover bekend. Haar standpunten staan niet op zichzelf, ze zijn ontstaan binnen een context. Haar literaire standpunten zijn binnen het literaire veld van haar tijd gevormd, door de bewegingen die destijds actief waren, zoals de groeperingen rondom de opvatting van literatuur als autonome kunst, stromingen als het naturalisme en realisme, de socialistische opvattingen zowel binnen als buiten de literaire context. Waar het de politieke standpunten aangaat die Scharten inneemt, hebben de politieke en maatschappelijke context van Italië een belangrijke rol gespeeld. Al deze groepen, opvattingen en stromingen zijn instituties waartoe Scharten zich verhoudt en die invloed hebben op haar standpunten. Zij heeft ook te maken met uitgeverijen, lezers, mede-auteurs, critici en na de oorlog ook de Eereraad voor de Letterkunde. Ook deze instituties zijn tot op zekere hoogte relevant om mee te nemen in het onderzoek, omdat ze zich verhouden tot Schartens standpunten en omgekeerd.

Tekstanalyse zal vanzelfsprekend ook nodig zijn, omdat een romanserie en een dagboek de basis vormen van dit onderzoek. De tekstanalyse zal wel steeds in dienst staan van de gekozen benadering. Steeds zal dus vanuit de tekst weer teruggegrepen worden op de instituties rondom en poëtische opvattingen van Margo Scharten.

Het is in een poëtische tekst eenvoudiger om duidelijkheid te krijgen over iemands standpunten en positie dan via een literaire tekst, omdat in laatstgenoemde niet expliciet is wat de standpunten van de auteur zelf zijn. Margo Scharten heeft in het begin van haar carrière wel eens artikelen geschreven in *De Gids* – zij mocht met haar man een aantal overzichten van nieuwe publicaties schrijven –²⁹, maar later is er geen

²⁷ Ibidem, 15.

²⁸ G. Dorleijn, 'De plaats van tekstanalyse in een institutioneel-poëtische benadering' in: *Nederlandse Letterkunde* 14 (2009) 1, 1-19, aldaar 11.

²⁹ C. en M. Scharten-Antink, 'Driemaandelijksch overzicht der Nederlandsche letteren' in: *De Gids* 67 (1903) 119-157.

poëticaal werk meer van haar te vinden. In die vroege stukken (eerste decennium twintigste eeuw) maakt ze wel iets duidelijk over haar literatuuropvattingen. Daarnaast kan een literator zoals gezegd natuurlijk ook in zijn literaire werk zichzelf positioneren, waarbij die zelfpresentatie dan *posture* wordt genoemd.³⁰ Dat is ook in het werk van Margo Scharren tot op zekere hoogte het geval: ze maakt in haar romans haar (politieke) positie duidelijk. Om de positie van Margo Scharren-Antink duidelijk te krijgen, is het nodig een overzicht te geven van het literaire veld waarin zij opereerde. Dat zal verderop in dit hoofdstuk gedaan worden. Eerst zal ik nog de methodologie toelichten.

1.2 Methodologie

Eerst zal de achtergrond waartegen de casus zich afspeelde, helder gemaakt worden. Dit zal door middel van literatuuronderzoek gebeuren, op historisch, politiek en literair terrein. De verschillende ontwikkelingen zullen aan elkaar gekoppeld worden, zodat duidelijk is met welke instituties en welke maatschappelijke, politieke omstandigheden Margo Scharren te maken had, en ten opzichte van welke literaire opvattingen zij zich had te verhouden.

Tegen die achtergrond zullen Margo Scharren en het werk dat in deze casus onderzocht wordt, geplaatst worden. Haar romanserie *De Nar uit Maremmen* zal door middel van *close reading* onderzocht worden. De passages die licht kunnen werpen op de onderzoeksvraag, namelijk de vraag naar de politieke standpunten van Margo Scharren, zullen nauwkeurig worden geanalyseerd en er zal steeds verbinding worden gelegd met de sociale ruimte om de auteurs heen. Het dagboek is een heel ander type werk, maar toch kan ook dit document op dezelfde wijze geanalyseerd worden, door middel van *close reading*. Daarbij zal wel in het oog gehouden worden dat de beide te onderzoeken teksten tot een verschillend genre behoren; dat heeft gevolgen voor de analyse. Een roman vertolkt niet vanzelfsprekend de standpunten van de auteur, maar kan ook juist een anti-voorbeeld willen geven. Bij een dagboek is het aannemelijker dat de schrijver ervan achter de beschreven opinies staat.

Na de analyse van de beide teksten en de koppeling daarvan aan de contemporaine situatie, zal onderzocht worden hoe de politieke standpunten van Margo Scharren passen in het literaire veld van haar tijd. Er zal een verbinding worden gelegd tussen haar politieke en haar literaire opvattingen en er zal een koppeling worden gemaakt tussen háár opvattingen en die van andere spelers in het veld. Zo zal stapsgewijs, door literatuuronderzoek en door *close reading*, een antwoord op de onderzoeksvraag geformuleerd kunnen worden.

³⁰ Dorleijn, 'De plaats van tekstanalyse in een institutioneel-poëtische benadering', 13.

1.3 Literair-historisch kader

De periode dat het voor dit onderzoek relevante werk van Margo Scharten en haar man het licht ziet, is eind jaren twintig, begin jaren dertig. De drie romans uit de serie *De Nar uit Maremmen* verschijnen voor het eerst tussen 1927 en 1929, en de verschillende herdrukken komen in de jaren dertig op de markt.

Om een en ander beter te kunnen duiden, is het nodig een beeld te schetsen van het literaire veld in ons land in die periode. De term ‘literair veld’ wordt in de literatuur gedefinieerd als ‘de verzameling literaire instituties, organisaties en actoren betrokken bij de materiële en symbolische productie, de distributie en consumptie van wat “literatuur” wordt genoemd.’³¹ Het betreft dus de instituties waarover hiervoor al werd gesproken. Daar zijn op zichzelf al boeken over vol te schrijven. Ik licht van datgene wat als het literaire veld wordt beschouwd, slechts het kleine gedeelte eruit dat binnen het kader van dit onderzoek relevant is. Ik wil me om deze reden beperken tot een globale schets van de heersende literatuuropvattingen in de jaren dertig en van de politieke stromingen die er dan bestaan, en waartoe auteurs en critici zich moeten verhouden, hoewel er hier en daar wel eens een terugblik naar de eerste twee decennia van de twintigste eeuw zal zijn. Vervolgens ga ik in op de stand van zaken tijdens de Tweede Wereldoorlog, de periode waarin Margo Scharten haar dagboek schrijft.

1.3.1 Literatuuropvattingen in het Interbellum

Literatuuropvattingen en instituties hangen nauw met elkaar samen. De opvattingen die een (groep) auteur(s) erop nahoudt, zijn mede gevormd door de instituties in het literaire veld. Literatoren komen tot bepaalde opvattingen, waarna erop wordt gereageerd door literatoren met andere opvattingen. Door een bepaalde opvatting aan te hangen, positioneert een auteur zich in het literaire veld. Hij sluit zich aan bij een bepaalde groep, bij een bepaalde uitgever, bij een literair tijdschrift (of richt er zelf een op om zijn opvattingen een podium te geven) en wat dies meer zij. Deze instituties beïnvloeden de auteur en omgekeerd. Omdat instituties en literatuuropvattingen zo veel met elkaar te maken hebben, is het nodig om bij dit institutioneel-poëtische onderzoek in te gaan op de literatuuropvattingen van destijds.

In het interbellum zijn er verschillende literaturopvattingen, waarvan de aanhangers elkaar scherp bekritisieren. Dat is meteen een kenmerk van de dertiger jaren: er wordt fel van leer getrokken om de eigen opvattingen te verdedigen. Het is een decennium van polemieken en woordenstrijd.³² De verschillende kampen bekritisieren elkaar in het openbaar, veelal via de tijdschriften waar ze aan verbonden zijn. Overigens

³¹ Dorleijn en Van Rees, ‘Het Nederlandse literaire veld 1800-2000’, 15.

³² J. Bel, *Bloed en rozen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1900-1945* (Amsterdam 2016), 637.

wisselen de aanhangers van de verschillende literaire tijdschriften ook regelmatig, door interne conflicten en verschil van visie.³³

Twee literatuuropvattingen die veel aanhangers hebben, zijn enerzijds de modernistische en anderzijds de volksverbonden literatuuropvatting. De eerstgenoemde opvatting problematiseert de klassieke poëtica, waar het gaat om 'het ware, het goede en het schone'.³⁴ Niet het decorum, maar persoonlijke expressie staat voorop. Literatuur wordt gezien als de 'allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie'. Daarnaast vatten de modernisten kunst op als een op zichzelf staand, autonoom geheel; de commerciële kant is een kant waar de auteur zich niet mee wil inlaten. 'L'art pour l'art' is een veel gehoorde uitdrukking. De modernisten houden zich ook bij voorkeur verre van het 'gewone' volk. Literatuur is in hun ogen iets verhevens, iets wat niet bedoeld is voor de 'massa', maar voor de 'hogere' lagen van de bevolking.³⁵ Tegelijkertijd voelt men zich wel gedrongen te reflecteren op de maatschappij en de politiek van de eigen tijd en is er dus wel sprake van een zeker engagement.³⁶ De zojuist genoemde autonomie-gedachte wordt op zichzelf niet geproblematiseerd – over noties als 'stijl' is binnen de modernistische literatuuropvatting geen discussie. Wel is in de jaren dertig een herbezinning op de vergaandheid van autonomie in de literatuur zichtbaar.³⁷ Deze reflectie wordt veroorzaakt door de politieke situatie in het land, waarover straks meer.

De andere opvatting die veel aanhangers heeft, is de volksverbonden literatuuropvatting. De aanhangers hiervan zoeken vaak in meerdere of mindere mate aansluiting bij politieke ideologieën. De volksverbonden auteur wordt opgevat als een bemiddelaar die zich uit het volk opwerkt om het geestelijke leiding te geven, maar die tegelijk ook verbonden blijft met dat volk.³⁸ De literatuurcritici met deze opvatting vinden dat zij eveneens een pedagogische taak hebben. Zij moeten de lezer de weg wijzen in de enorme hoeveelheid boeken. Ze voelen zich min of meer geestelijke leiders van het volk.³⁹ Binnen deze literatuuropvatting is de aansluiting bij het volk leidend: vormen van literatuur die daar niet aan beantwoorden, worden daarmee weggezet.⁴⁰ De autonomistische opvatting van literatuur wordt door de aanhangers van de volksverbonden opvatting dus sterk geproblematiseerd. De in de twintigste eeuw opkomende middlebrowroman past ook goed binnen deze opvatting. Auteurs van dergelijke romans

³³ Bel, *Bloed en rozen*, 651 e.v.

³⁴ G. Dorleijn e.a., 'Literaire kritiek in Nederland en Vlaanderen tijdens de jaren dertig. Een panorama' in: Idem ed., *Kritiek in crisistijd. Literaire kritiek in Nederland en Vlaanderen tijdens de jaren dertig* (Nijmegen 2009) 7-34, aldaar 30.

³⁵ E. van Boven & M. Sanders, 'Strijd om het middenveld. Middlebrow in de literaire kritiek: Menno ter Braak en P.H. Ritter jr.' in: *Vooys. Tijdschrift voor letteren* 29 (2011) 12, 17-27, aldaar 19.

³⁶ Dorleijn e.a., 'Literaire kritiek in Nederland en Vlaanderen tijdens de jaren dertig. Een panorama', 32.

³⁷ Dorleijn e.a., 'Literaire kritiek in Nederland en Vlaanderen tijdens de jaren dertig', 12.

³⁸ Ibidem, 31.

³⁹ Van Boven & Sanders, 'Strijd om het middenveld', 21.

⁴⁰ Dorleijn e.a., 'Literaire kritiek in Nederland en Vlaanderen tijdens de jaren dertig', 31.

schrijven hun werk voor een groter publiek, maar niet alleen om hen wat vermaak te bieden. De middlebrowroman biedt een combinatie van levenslessen en leesplezier voor een breed publiek.⁴¹ Van Boven betoogt dat het echtpaar Scharten samen met hun uitgever een belangrijke rol heeft gespeeld in de introductie en daarmee het begin van de bloei van dit type romans.⁴²

1.3.2 Literatuuropvattingen Margo Scharten

Het interessante bij Margo Scharten is dat zij zichzelf inderdaad positioneert als aanhanger van de volksverbonden opvatting, maar dat critici ook wel bepaalde invloeden van het modernisme zien. Ze schrijft zelf bijvoorbeeld in *De Gids*:

‘De dichters verzamelden hun verzen, de prozaschrijvers gaven uit hun romans en hun kritiekenbundels. En aan deze boeken-vrachten, waarin, vriendelijk vermengd, Kloos-schoolsche verzenbundels en goedbedoeld-pornografische romans om beurten zich ter lezing boden, had het publiek al even weinig houvast. Wie te hulp had moeten komen, de kritiek, was zelve al evenzeer verdeeld. (...) - Wien moest de leek gelooven?’⁴³

Uit deze passage blijkt dat ze vindt dat de criticus leiding dient te geven aan een lekenpubliek, zodat de lezer zal weten wat goed is en wat niet. De criticus dient houvast te bieden, richting te geven, zo laat Margo Scharten zien. Tegelijkertijd echter wordt haar eigen werk geclassificeerd door vakgenoten als een vermenging van de invloeden van de Tachtigers en het naturalisme. Maar wel wordt sterk benadrukt dat bij haar de sociale bewogenheid de overhand heeft, dat bij Margo niet het ‘allerindividueelste’ op de voorgrond staat. Overigens laten ook de modernisten wel een zeker engagement zien, dus het een hoeft het ander niet per definitie uit te sluiten. In het hier bedoelde artikel is te lezen:

‘Geboren-woordkunstenares - en ik bedoel hier dezen term wel degelijk in den engeren zin -; vervuld van eene duidelijk merkbare, en op affiniteit berustende, diepe bewondering voor de ‘tachtigers’, bleek zij niettemin zoo sterk sociaal beaanlegd te zijn, dat men bij haar naar de nauwelijks navoelbare subtiliteiten der individualistische auteurs tevergeefs zou zoeken. Want het is niet anders dan haar sterk sociaal instinct, dat haar overal algemeen-navoelbaar blijven doet. Bij haar geen excessieve detaillering; bij haar niet ‘de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie’, en evenmin bij haar de autosuggestieve spanning, de als kunstmatige opvoering der concentratie - een Westersche moderniseering der Oostersche Yoga-praktijken - die ten slotte het

⁴¹ Van Boven, ‘Literaire levenslessen. De eerste Schartenroman als model van een nieuwe middlebrowliteratuur’, 346.

⁴² Ibidem, 328.

⁴³ Scharten-Antink, ‘Driemaandelijksch overzicht der Nederlandsche letteren’, 124, 125.

visioen ziet, dat eene waarheid openbaart voor anderen onzichtbaar gebleven, voor de menigte onzichtbaar blijvend. Zij moge ongetwijfeld, gelijk alle ware kunstenaars, ernaar streven haar concentratie-vermogen zoo sterk en zuiver-gericht mogelijk te houden, nimmer heeft zij, om dit doel te bereiken, den haschisch van het geestelijk-ascetiseerend individualisme gedronken, zich met zijn opium-dampen omneveld.⁴⁴

Het laat zien dat Margo's werk niet valt binnen het op zichzelf gerichte expressionisme waartoe de Tachtigers geneigd waren, maar veel meer gericht is op de lezer. In haar stukken in *De Gids* grijpt Margo zelf veel terug op de oordelen en meningen van mannen als Kloos en Van Deyssel, die voor haar duidelijk voorbeeldfiguren zijn.⁴⁵ Ze heeft dus zeker affiniteit met de Tachtigers en hun opvattingen, hoewel uit haar eigen stukken haar volksverbonden opvatting naar voren komt.

1.3.3 Politieke opvattingen in het literaire veld in het Interbellum

Zoals al beschreven, bij beide opvattingen is er de verbinding met de contemporaine situatie, of dat nu door een stukje literair engagement is of vanuit de opvatting dat het volk verheven moet worden. Nu is de periode waar het hier om gaat, een tamelijk woelige periode in maatschappelijk en politiek opzicht.

In de tijd na de Eerste Wereldoorlog en een decennium erna de economische crisis, heersen ondergangsgedachten onder veel mensen. De aandacht voor totalitaire regimes die mogelijk rigoureuze orde op zaken kunnen stellen, groeit. Veel schrijvers en kunstenaars voelen zich aangetrokken tot dergelijke stromingen.⁴⁶ Naast de verschillende stromingen die al naast elkaar bestaan (socialisme, liberalisme en het totalitaire communisme), komt in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw het fascisme en later ook het nationaal-socialisme op in Nederland.

In Italië is in 1922 Benito Mussolini aan de macht gekomen, in eerste instantie als regeringsleider. Hij praktiseert in zijn fascistische partij een anti-democratische houding, propageert één sterke leider die orde op zaken moet stellen in Italië in crisis, en treedt hard op tegen de communisten en de socialisten. Al snel ontbindt Mussolini de regering en maakt van zichzelf een alleenheerser, Il Duce.

Voor sommige Nederlandse schrijvers, kunstenaars en intellectuelen blijkt de fascistische ideologie aantrekkelijke kanten te hebben. Ze bewonderen de kracht van Mussolini.⁴⁷ Er wordt zelfs een fascistisch

⁴⁴ M. H. van Campen, 'Nederlandsche romancières van onzen tijd' in: *De Nieuwe Gids* 33 (1918) 194-225, aldaar 211.

⁴⁵ C. en M. Scharren-Antink, 'Overzicht der Nederlandsche letteren' in: *De Gids* 70 (1906) 389-423.

⁴⁶ Bel, *Bloed en rozen*, 635.

⁴⁷ Bel, *Bloed en rozen*, 586.

literair tijdschrift opgericht: *De Bezem* (1928-1932).⁴⁸ Toch is de aantrekkingskracht van het fascisme met name een zaak van de jaren twintig. In de jaren dertig neemt de sympathie ervoor snel af, vooral als in 1933 Adolf Hitler de macht overneemt in Duitsland.⁴⁹ Het is aannemelijk dat de boekverbrandingen in Duitsland in datzelfde jaar bijgedragen hebben aan het nemen van afstand van een dergelijk totalitair regime.⁵⁰ Overigens blijven er ook dan aanhangers van de fascistische ideologie bestaan, soms als tegenhanger van het communisme. Ook het nationaal-socialisme kan op sympathisanten rekenen, hoewel niet in groten getale.

Meningen worden vaak openbaar gemaakt via literaire tijdschriften. Iedere zuil en iedere groepering heeft zijn eigen literaire tijdschriften.⁵¹ Steeds worden er ook weer nieuwe tijdschriften opgericht, die soms overigens al binnen korte tijd weer ter ziele zijn. In deze literaire tijdschriften wordt behalve op literaire opvattingen, zoals hiervoor al toegelicht, ook ingegaan op de politieke opvattingen. In dit tijdsgewricht kan een literator zich niet onttrekken aan het openbaar innemen van een politiek standpunt. Dat is bijvoorbeeld te zien bij Menno ter Braak en E. du Perron, bekende critici uit deze periode. Ter Braak is ervan overtuigd dat een intellectueel zich verre zou moeten houden van de politiek, maar onder de dreiging van het opkomende fascisme voelt hij zich gedrongen de democratie te verdedigen, omdat dat de voorwaarde is om überhaupt te kunnen voortbestaan als onafhankelijk denker en criticus.⁵² Hij wil niet deelnemen aan het politieke bedrijf, maar die houding kan hij niet volhouden. Hij schrijft aan E. du Perron: 'Wij nemen er niet aan deel, wij zijn nu eenvoudig gedwongen te reageren op persoonlijke bedreiging van onze bestaansvoorwaarde!'⁵³ Ook Du Perron ziet wel in dat afzijdigheid in feite geen optie is, maar hij weigert zijn individualiteit op te geven. Daarom vertrekt hij in 1936 uit het politiek gekrakeel van Europa naar Nederlands-Indië.⁵⁴

Ook in meer georganiseerd literair verband lijkt de politiek steeds vaker een breekpunt te worden. Zichtbaar wordt dat bijvoorbeeld in de Nederlandse afdeling van de internationale belangenvereniging PEN (Poets, Playwrights, Editors, Essayist and Novelists). Deze vereniging organiseert jaarlijks een internationaal congres. Zoals al eerder genoemd, zijn op 10 mei 1933 de boekverbrandingen van ongewenste boeken begonnen in Duitsland. Het betrof boeken van joodse auteurs, communisten of andere 'niet-gewenste' schrijvers.⁵⁵ Door veel delegaties en ook het internationale bestuur van PEN is hevig geprotesteerd tegen

⁴⁸ Ibidem, 588.

⁴⁹ Ibidem, 587.

⁵⁰ Ibidem, 785.

⁵¹ Ibidem, 636.

⁵² M. Koffeman, 'Het comité de vigilance des intellectuels antifascistes' in: H. van den Braber en J. Gielkens ed., *In 1934. Nederlandse cultuur in internationale context* (Amsterdam 2010) 145-154, aldaar 147.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Bel, *Bloed en rozen*, 785.

deze Duitse actie.⁵⁶ Het tast de vrijheid van denken en onafhankelijkheid van de kunstenaar aan, precies de reden die Ter Braak aanvoert om zich toch politiek te engageren. Het eerstvolgende internationale PEN-congres, in 1933 in Dubrovnik, is het toneel van agressief tegengestelde meningen. De afgevaardigden van PEN Nederland scharen zich aan de zijde van Duitsland, tegenover het gros van de andere delegaties.⁵⁷ Dat zorgt voor grote commotie bij de Nederlandse achterban, die het grotendeels oneens is met de ‘fascistische gedachtenarmoede’ van afgevaardigde W. M. Westerman.⁵⁸ Een en ander wordt uiteindelijk geschikt en er wordt een brief verzonden naar de andere PEN-centra om de Nederlandse eer te redden.⁵⁹ Ook het jaar ervoor, in 1932, was politiek al een belangrijk item geweest tijdens het internationale PEN-congres. De vraag werd toen opgeroepen ‘of schrijvers de vrede kunnen dienen zonder aan politiek te doen’. Men had zich toen vooral tegen het Italiaanse fascisme gekeerd.⁶⁰ Het blijkt in de praktijk schier onmogelijk volledig buiten de politiek te blijven. Een zeker engagement, al is het maar om voor de eigen belangen op te komen, is onontbeerlijk in de jaren dertig. PEN Nederland heeft het later als volgt verwoord: ‘De PEN wenst dat de politiek buiten haar werkzaamheid blijve, doch voor de verdediging van de vrijheid van de geest en van het woord staat zij op de bres.’⁶¹

Dat deze verdediging vergaand kan zijn, blijkt wel als in 1936 een Comité van Waakzaamheid wordt opgericht. E. du Perron is de initiatiefnemer, hoewel hij uiteindelijk door verhuizing naar het buitenland niet in het bestuur komt. De belangrijkste reden van oprichting van dit comité is ‘een vuist maken tegen het fascisme’.⁶² De leden hebben de meest uiteenlopende levensbeschouwelijke en politieke achtergronden. Hoewel de leden in eerdere jaren het op allerlei fronten oneens waren, is deze strijd tegen het fascisme voor hen van zulk overstijgend belang dat ze schouder aan schouder gaan staan. Het comité blijft actief tot eind 1939. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog bezwijkt het aan interne conflicten.⁶³

De verdediging van het recht van vrijheid van denken en publicatie in Nederland trekt in de jaren dertig ook veel literatoren aan die in nationaal-socialistisch Duitsland niet langer welkom zijn. Ze vluchten naar ons land en publiceren hun boeken bij een uitgever als Querido. Deze Exil-literatuur vormt weer een heel eigen bijdrage aan het literaire leven in Nederland.⁶⁴

⁵⁶ G. Dorleijn en S. van Voorst, ‘PEN Nederland betreurt “dat het moeilijk is buiten de politiek te blijven”’ in: H. van den Braber en J. Gielkens ed., *In 1934. Nederlandse cultuur in internationale context* (Amsterdam 2010) 219-227, aldaar 221.

⁵⁷ Bel, *Bloed en rozen*, 788.

⁵⁸ Dorleijn en Van Voorst, ‘PEN Nederland betreurt “dat het moeilijk is buiten de politiek te blijven”’, 222.

⁵⁹ Ibidem, 223.

⁶⁰ Ibidem, 225.

⁶¹ Ibidem, 224.

⁶² Bel, *Bloed en rozen*, 792.

⁶³ Ibidem, 793.

⁶⁴ Ibidem, 786.

Dat een groot deel van de Nederlandse kunstenaars en intellectuelen zich tegen het fascisme en nationaal-socialisme keert, is inmiddels wel duidelijk. Daar tegenover staat de groep van aanhangers van deze totalitaire stromingen. Deze groep is weliswaar veel kleiner, maar met een groot Duitsland en Italië achter zich wel degelijk een reële dreiging voor de tegenstanders. Ook de aanhangers bundelen hun krachten. Soms ageren ze tegen antifascisten via verschillende al bestaande literaire tijdschriften, zoals *De Gemeenschap*. Maar ook worden er nieuwe tijdschriften opgericht, zoals *Aristo* en het al eerder genoemde *De Bezem*. Ook *De Nieuwe Gemeenschap*, de afsplitsing van *De Gemeenschap*, steekt zijn rechtse sympathieën niet onder stoelen of banken.⁶⁵ Daarnaast zijn er nog de nodige nieuwe niet-literaire fascistische tijdschriften waaraan letterkundigen meewerken.

Ook het communisme heeft zijn eigen aanhangers en sympathisanten. Zo wordt in 1930 'Links richten' opgericht, een schrijverscollectief van communistische literatoren.⁶⁶ Later in de jaren dertig verschijnen verschillende revolutieromans.⁶⁷

In deze woelige tijd waarin politiek – naast natuurlijk de literatuuropvattingen op zichzelf – een hoofdpunt in literair Nederland lijkt te zijn, publiceren Margo Scharren-Antink en haar man Carel hun romans. Ze laten hun werk al sinds jaar en dag uitgeven bij Wereldbibliotheek. Wereldbibliotheek, eerder 'Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur' genoemd, is een uitgeverij die zich richt op het uitgeven van literaire klassiekers en bekende internationale auteurs, om zo kennis en cultuur bij het volk te brengen. Voor de oprichter van Wereldbibliotheek, Leo Simons, is het doel van Wereldbibliotheek 'de ontwikkeling en cultuur van ons volk (dit in den ruimsten zin) te dienen'. Hij ziet het uitgeversvak als een 'ambt met een verantwoordelijkheid jegens heel onze volksbeschaving, onze literatuur; jegens heel de mensheids-cultuur'.⁶⁸ Dat Margo en haar man kiezen voor een uitgeverij met dergelijke uitgangspunten, laat hun affiniteit met de volksverbonden literatuuropvatting zien. De visie van de uitgeverij toont ons een sociaal-democratische insteek. In de praktijk lijkt de uitgever zich overigens niet te laten leiden door politieke voorkeuren. De Scharrens mogen hun werk bij Wereldbibliotheek publiceren, of het nu wel of niet getuigt van fascistisch gedachtegoed, zo blijkt. Maar uit commercieel oogpunt raadt de directeur van de uitgeverij hun in de tweede helft van de jaren dertig ten zeerste af de fascistische sympathieën door te laten schemeren, omdat die in Nederland slecht ontvangen worden.⁶⁹

⁶⁵ Ibidem, 788-790.

⁶⁶ Ibidem, 636.

⁶⁷ Ibidem, 785.

⁶⁸ Van Boven, 'Literaire levenslessen. De eerste Scharrenroman als model van een nieuwe middlebrowliteratuur', 330.

⁶⁹ Eenhuis, 'Great Dutch Authors. Deel II', 81, 82.

Er zijn in de jaren dertig ook verschillende uitgeverijen die wél politiek geëngageerd zijn. Uitgeverij Querido en Allert de Lange geven werk van Exil-auteurs uit, waarmee ze duidelijk positie kiezen tégen het nationaal-socialisme en fascisme.⁷⁰ De NSB heeft sinds 1934 een eigen uitgeverij, waar uitsluitend nationaal-socialistische lectuur wordt gedrukt en waar het nationaal-socialistische weekblad *Volk en Vaderland* verschijnt. Vurig aanhanger van het nationaal-socialisme George Kettman richt zijn eigen onderneming op: De Amsterdamsche Keurkamer, met als doel: 'de verbreiding van het nationaal-socialisme in culturele zin.'⁷¹ Andere uitgevers, zoals Arbeiderspers, zijn neutraal in hun opstelling, hoewel bij Arbeiderspers in 1940 wel duidelijk is dat er een aversie tegen het nazisme bestaat.⁷²

Kortom, hoe dichterbij de Tweede Wereldoorlog nadert, hoe meer de zaken op scherp komen te staan. Neutraliteit is uiteindelijk niet mogelijk; iemands werk kon misschien nog neutraal zijn, maar de persoon zelf zeker niet. En met deze zeer verdeelde politieke inzichten, van links tot rechts, breekt in mei 1940 de Tweede Wereldoorlog uit in Nederland. De capitulatie en daarop volgende bezetting heeft grote gevolgen voor het literaire bedrijf. Welke deze gevolgen zijn en hoe het literaire veld er daardoor uitziet in de periode 1940-1945, wordt hierna beschreven.

1.3.4 Censuur tijdens de bezetting

Vanaf het begin van de bezetting bemoeit de Duitse overheerser zich nadrukkelijk en intensief met de verschillende vormen van kunst en cultuur, en wel in het bijzonder met het literaire bedrijf. In november 1940 wordt het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen vervangen door twee nieuwe departementen: het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming (DOWC) en het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten (DVK).⁷³ Laatstgenoemd departement heeft gedurende de hele oorlogsperiode zeer grote invloed gehad op het literaire bedrijf. Het DVK heeft ondermeer de 'Afdeling Boekwezen'. Om controle te houden op wat er verschijnt, heeft het DVK besloten dat een uitgever voor elke te drukken publicatie een uitgebreide vragenlijst moet invullen, waarna de 'Afdeling Boekwezen' bepaalt of de geplande uitgave al dan niet mag doorgaan. Deze zelfde route moet bewandeld worden wanneer het een herdruk betreft.⁷⁴ Soms wordt een (her)druk geweigerd vanwege vermeende anti-Duitse sentimenten of

⁷⁰ Bel, *Bloed en rozen*, 785.

⁷¹ G. Groeneveld, 'Wij rijpen tot een weerbaar volk' in: H. Renders, L. Kuitert en E. Bruinsma ed., *Inktpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam 2006) 137-157, aldaar 137, 138.

⁷² S. Hubregtse, 'Lotgevallen van een gelijkgeschakelde uitgeverij' in: H. Renders, L. Kuitert en E. Bruinsma ed., *Inktpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam 2006) 39-63, aldaar 41.

⁷³ H. Renders, 'Het boekbedrijf tijdens de bezetting in Nederland' in: H. Renders, L. Kuitert en E. Bruinsma ed., *Inktpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam 2006) 9-21, aldaar 9.

⁷⁴ Renders, 'Het boekbedrijf tijdens de bezetting in Nederland', 9, 10.

uitspraken. Ook wanneer een boek op positieve wijze over joden spreekt, is dat voldoende reden een druk te weigeren.⁷⁵ Het hoeft geen betoog dat boeken van joodse auteurs zeker niet herdrukt mogen worden.⁷⁶

Direct in mei 1940 worden in Haagse boekwinkels de werken die als anti-Duits worden gezien, in beslag genomen. Bibliotheken wordt verboden anti-Duitse literatuur uit te lenen. Deze maatregelen jagen veel burgers angst aan voor mogelijke represailles als de Duitsers ontdekken wat zij aan literatuur in de kast hebben staan. Om dit voor te zijn, worden stapels boeken op straat gedumpt.⁷⁷

Al in de eerste oorlogsmaanden is dus het naziregime duidelijk voelbaar. Vrijheid van expressie wordt onmogelijk, vanaf het begin wordt censuur toegepast. Om ervoor te zorgen dat literair talent niet zomaar een stille dood sterft, besluit de leiding van het DVK literaire prijzen in het leven te roepen. Het hoofd van de 'Afdeeling Boekwezen' licht toe: 'het is een van de sympathiekste manieren om invloed te oefenen in welke richting die kunst zal gaan bewegen. En tegelijk om het publiek op te voeden.'⁷⁸ Ook hier blijkt de volksverbonden opvatting, maar dan specifiek in politieke zin. Naast literaire prijzen worden ook subsidies toegekend om de culturele omwenteling te stimuleren. Een auteur kan subsidie aanvragen bij het DVK. Vaak betreft het auteurs die sympathiek tegenover het regime staan of lid zijn van de NSB. Niet zelden hebben auteurs het geld hard nodig.⁷⁹ Het echtpaar Scharren – levend van de opbrengsten van hun boeken – doet ook een aanvraag en met hun pro-Mussolini-imago hoeft het niet te verbazen dat ze ruimhartig van subsidie worden voorzien.⁸⁰

1.3.5 De Kultuurkamer

Waar literaire prijzen en subsidie met een beetje goede wil nog als een betrekkelijk positieve manier van beïnvloeding en bemoeienis kunnen worden gezien – de auteur kan immers kiezen of hij zich hieraan wil onttrekken –, wordt het in de latere oorlogsjaren een andere zaak. De bezetter besluit dat er net als in Duitsland een Kultuurkamer moet komen. Deze Kultuurkamer wordt in november 1941 opgericht en in januari 1942 officieel geïnstalleerd. De Kultuurkamer wordt onderverdeeld in verschillende gilden, en een daarvan is het Letterengilde. De bedoeling van deze instelling is vanzelfsprekend ook controle over en sturing in wat er gepubliceerd wordt. Alle schrijvers en uitgevers worden verplicht zich in te schrijven bij de Kultuurkamer. Inschrijving is een voorwaarde om te kunnen publiceren. Overigens is de insteek dat het bestuur van de Kultuurkamer bepaalt wie wel en wie niet toegelaten wordt. Tobie Goedewaagen, president

⁷⁵ Ibidem, 14,15.

⁷⁶ Ibidem, 11.

⁷⁷ Bel, *Bloed en rozen*, 849.

⁷⁸ Ibidem, 877.

⁷⁹ Ibidem, 879.

⁸⁰ A. Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel 1 Het systeem* (Amsterdam 1988) 151, 152.

van de Kultuurkamer, geeft later aan: '[Tot deze] organisatie zouden slechts diegenen mogen behoren, die in politieke, financiële en morele zin betrouwbaar waren. Zij was niet bedoeld als asyl voor beunhazen, kladschilders, revolutiebouwers, culturele kwakzalvers, smaakbedervers en kunsthandelprofiteurs.'⁸¹ Voor sommige schrijvers is de toetreding geen enkel punt. Dat geldt vooral voor hen die sympathie voor het nationaal-socialistisch gedachtegoed hebben.⁸² Voor degenen die zich niet willen inschrijven, is dat wisselend problematisch. Van onbekende auteurs die besluiten dan maar niet te publiceren gedurende de oorlog, wordt deze keuze getolereerd door het bestuur. Anders ligt het als het gaat om grote namen die weigeren toe te treden. Zij worden verplicht zich in te schrijven, op straffe van politimaatregelen.⁸³ Dat neutraliteit in dezen niet bestaat, blijkt wel uit protestbrieven en handtekeningenlijsten die rondgaan onder kunstenaars. Wie vrijwillig kiest voor toetreding, kiest voor de bezetter, zo is de beoordeling in het algemeen.⁸⁴

Uit brieven van het echtpaar Scharten en uit Margo's oorlogsdagboek komt naar voren dat echtpaar besloten heeft zich niet in te schrijven bij de Kultuurkamer.⁸⁵ Omdat de archieven van de Kultuurkamer niet volledig bewaard zijn gebleven, is niet te controleren of ze dit alleen gezegd of ook daadwerkelijk niet gedaan hebben. Het is bijzonder dat het echtpaar wel financieel wordt ondersteund. Deze geldelijke ondersteuning krijgen ze van 1941 tot 1943, en is dus niet stopgezet na de weigering toe te treden tot de Kultuurkamer.⁸⁶ Dit lijkt een onlogische gang van zaken, die de vraag oproept of ze inderdaad echt niet ingeschreven hebben gestaan.

De reden van weigering die aangevoerd wordt in het dagboek van Margo Scharten, is er overigens een die vooral een literaire achtergrond heeft: 'Leiding!?! (...) En van wie, die leiding? (...) Ik had in mijn naïeviteit altijd gemeend, dat het juist de goede auteurs van een land waren, die leiding gaven aan hun volk, en zelfs bij wijlen aan hun regeeringen.'⁸⁷ Ook hier blijkt dat Margo een literator ziet als iemand die het volk leidt, stuurt, opvoedt. Ze is sinds haar stukken in *De Gids* vanaf 1903 blijkbaar bij haar volksverbonden literatuuropvatting gebleven.

Het gros van de uitgevers meldt zich ook aan bij de Kultuurkamer, aangezien zonder toetreding hun vak onmogelijk uitgeoefend kan worden. Een uitgever die dat niet doet, plaatst zich buiten de legale

⁸¹ L. Lewin, *Het clandestiene boek 1940-1945* (Amsterdam 1983) 57.

⁸² Bel, *Bloed en rozen*, 873.

⁸³ Ibidem, 876.

⁸⁴ Lewin, *Het clandestiene boek 1940-1945*, 70,71.

⁸⁵ Eenhuis, 'Great Dutch Authors Deel II', 81.

⁸⁶ Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel I Het systeem*, 151,152.

⁸⁷ M. Scharten-Antink, *Langs den rand van den afgrond. Dagboekbladen 1940-1944* (Archief Margo Scharten-Antink Literatuurmuseum Den Haag; signatuur: A 00357 H 1) 53.

boekuitgeverij. Zo'n uitgever publiceert dan ondergronds. De ondergrondse publicaties die tijdens de oorlog verschijnen, kunnen onderverdeeld worden in clandestiene uitgaven en illegale uitgaven. Bij clandestiene uitgaven gaat het om uitgaven die niet binnen de wettelijke kaders vallen omdat de uitgever niet bij de Kultuurkamer is aangemeld bijvoorbeeld. Illegale uitgaven gaan nog een stap verder: de inhoud hiervan is actief tegen de politiek van de bezetter gericht.⁸⁸ Naast deze drie groepen (legaal, clandestien en illegaal) is er nog een vierde categorie die onder de noemer 'oorlogsliteratuur' valt: dat zijn de dagboeken en brieven die tijdens de oorlog worden geschreven op onderduikadressen, in gevangenissen en concentratiekampen, en na de oorlog worden uitgegeven.⁸⁹ Hoewel deze categorie niet tijdens de oorlogsjaren het licht ziet, wil ik hem ook niet volledig ongenoemd laten, temeer omdat dit onderzoek deels een oorlogsdagboek betreft. Met als belangrijk verschil met de later gepubliceerde oorlogsdagboeken en brieven dat dit dagboek ten eerste nooit is uitgegeven en ten tweede niet is geschreven in bezet gebied – Italië is tenslotte het grootste deel van de oorlog geen bezet gebied te noemen – of in gevangenschap.

In de oorlogsperiode is het niet zo dat er weinig uitgaven op de markt komen. Juist tijdens de bezetting is er veel vraag naar literatuur en lectuur. Veel culturele activiteiten zijn door de bezetter aan banden gelegd, en vanwege de spertijd zit men 's avonds veelal thuis. Deze omstandigheden maken lezen weer tot populair tijdverdrijf. Voor uitgevers is het in zekere zin dus een goede tijd: na de recessie in de jaren dertig raken ze nu hun voorraden moeiteloos kwijt en is er veel vraag naar nieuwe drukken.⁹⁰ Deze positie behouden de uitgeverijen die zich hebben aangesloten bij de Kultuurkamer gedurende de oorlogsjaren. Er wordt in deze tijd ook wel 'gesmokkeld' met herdrukken van boeken waarvan de auteurs niet bij de Kultuurkamer zijn aangesloten. De boeken van de Schartens worden bijvoorbeeld gewoon herdrukt.⁹¹ Overigens kan dat ook een signaal zijn dat zij toch wél bij de Kultuurkamer stonden ingeschreven. Ook worden regelmatig uitgaven geantedateerd, om zo toch 'ongewenschte' boeken te kunnen uitgeven.⁹²

1.3.6 Eereraad voor de Letterkunde

Na de oorlog is het tijd voor de afrekening, zo blijkt snel na de bevrijding. Het Militair Gezag stelt ereraden voor de kunst in.⁹³ Zoals tijdens de oorlog de kunsten in verschillende gilden zijn opgedeeld, zo worden nu de mogelijke collaborateurs beoordeeld door een ereraad voor de specifieke kunsttak. De Eereraad voor de Letterkunde wordt voorgezeten door F. Bordewijk. Wat er moet gebeuren, is helder omschreven: 'Voor de eereraden worden ter verantwoording geroepen zij, die volgens betrouwbare gegevens met de Duitsers in

⁸⁸ Renders, 'Het boekbedrijf tijdens de bezetting in Nederland', 19, 20.

⁸⁹ Bel, *Bloed en rozen*, 860.

⁹⁰ Ibidem, 848.

⁹¹ Eenhuis, 'Great Dutch Authors Deel II', 83.

⁹² Bel, *Bloed en rozen*, 875.

⁹³ H. Brems, *Altijd weer vogels die nesten beginnen* (Amsterdam 2006) 31.

hun beroep zouden hebben samengewerkt, medewerking verleend aan Duitse propaganda of van Duitse en Duitshgezinde instellingen geprofiteerd hebben. Voorts zij die door exposeeren of publiceeren onder sanctie der Kultuurkamer hun beroep in het openbaar zijn blijven uitoefenen.⁹⁴ Overigens wordt het uitgevers om onduidelijke redenen veel minder zwaar aangerekend dan schrijvers wanneer ze lid zijn geweest van de Kultuurkamer.⁹⁵ Hoewel de opdracht voor de ereraden in principe helder is, is de uitvoering dat allerm minst. Er is veel discussie en controverse. Heel wat auteurs krijgen een publicatieverbod voor een jaar, sommige voor langere tijd. Maar in de praktijk worden deze vonnissen vaak niet nageleefd. De zuiveringen worden aan alle kanten betwist, tot uiteindelijk de raden in 1948 ontbonden worden.⁹⁶

Met deze literair-historische schets als achtergrond, ga ik in het volgende hoofdstuk over tot een analyse van *De Nar uit Maremmen*, de romancyclus van Carel en Margo Scharren-Antink die eind jaren twintig het licht zag.

⁹⁴ Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel 3A De kleine collaboratie*, 220.

⁹⁵ Bel, *Bloed en rozen*, 875.

⁹⁶ Brems, *Altijd weer vogels die nesten beginnen*, 32.

2. Welke politieke standpunten worden zichtbaar in de driedelige serie *De Nar uit Maremmen*?

Dit hoofdstuk zal met name bestaan uit een analyse van de politiek getinte passages in de driedelige romanserie *De Nar uit Maremmen*. In de analyse zal ik ook het voorwoord meenemen dat bij deel één en twee geschreven is. Deel drie bevat geen voorwoord. Voor het overzicht lijkt het me echter goed om eerst een korte samenvatting van de inhoud van de romans te geven.

2.1 Samenvatting

Het is tamelijk lastig een coherente samenvatting te maken, omdat er niet een duidelijk plot is waaromheen het verhaal is opgebouwd. Het is vooral een levensbeschrijving van een begenadigd schilder die leeft in een turbulent tijdperk.

Hoofdpersoon in de serie is Renato Focardi, uit wiens gezichtspunt het hele verhaal wordt verteld. Renato is een gewaardeerd schilder die in het eerste deel woonachtig is in het dorp Massano in de Maremmen – een nogal woeste streek in het zuiden van het gebied Toscane. Bij aanvang van het verhaal is hij vijftien jaar. Renato heeft twee zoons, Ottavio en Lorenzo. Ottavio is getrouwd met Aurora en samen hebben ze een zoontje, Silvio. Zowel dit gezin als Lorenzo woont in Florence. De moeder van Renato's zoons is al jong overleden, en de jongens zijn opgegroeid bij een tante in Florence. Dat wordt als verklaring aangevoerd voor het feit dat deze jongens de mannen zijn geworden die ze zijn. Ottavio is erg op status en op geld gefocust. Lorenzo wordt afgeschilderd als ijdel, slap en verfijnd. Renato daarentegen wordt neergezet als een artistieke zonderling, op afstand van de materialistische maatschappij. Het liefst verkoopt Renato zijn schilderijen niet eens, het is puur vanwege het geld dat hij af en toe verkoop toestaat. Bewondering hoeft hij niet, critici interesseren hem evenmin. Zijn zoons proberen hem steeds over te halen zijn werk te exposeren, omdat ze daar zelf de vruchten van plukken (ze zitten in de kunsthandel), maar ook omdat ze de kwaliteit in hun vaders werk herkennen. Steeds is – in het bijzonder in het eerste deel – een tegenstelling tussen natuur en stad te ontwaren, waarbij de voorkeur uitgaat naar de natuur en de eenvoud en de stad vooral staat voor decadentie en verval.

Kort voor aanvang van het verhaal is Renato's tweede liefde, Pimpia, overleden. Zij was een volkswrouw, marskraamster. Renato's zoons hebben altijd op haar neergekeken, wat hem erg heeft gekwetst. Het hoeft dan ook geen betoog dat de relatie tussen vader en zoons nogal stroef is. De relatie met kleinzoontje Silvio is juist warm en liefdevol. Bij hem vindt Renato puurheid en oprechtheid. De karaktertegenstelling tussen Renato en zijn zoons blijft gedurende de hele serie een relevant gegeven,

temeer omdat andere mannelijke personages ex- of impliciet afgezet worden tegen de karakters van de Focardi-mannen.

Het eerste deel kabbelt rustig door, met de beschrijving van allerlei types uit de omgeving met wie Renato Focardi omgaat. Op zeker moment heeft hij een leerling, die hij eigenlijk niet had willen hebben. Hij mag de jongen op zichzelf graag, maar verafschuwt de blinde bewondering die de jongen voor zijn persoon heeft. Volgend citaat geeft goed weer wie Renato niet, maar ook juist wél wil zijn. Leerling Sergio zegt: ‘maar een kunstenaar moet toch trachten zich zóó op te werken, dat hij hoog boven het allemans-niveau raakt, dat hij tot een heel andere menschensoort gaat behoren!’ De schampere reactie van de schilder luidt:

‘Een kunstenaar, die zich tot een andere menschensoort zou moeten “opwerken”! Noem jij dat maar een hogere menschensoort! Ik noem dat een soort, waaraan het beste ontbreekt, en dat beste, dat is juist de “gewone” menselijkheid! (...) Nee, de echte kunstenaar is nooit zoo “heel anders”; de echte kunstenaar wil geen élite-natuur hebben! Je zou haast zeggen, dat een diep-menselijk kunstenaar altijd een allergewoonst mensch moet zijn.’⁹⁷

Deze uitspraak stempelt Renato’s leven. Ook als hij in deel twee naar Florence verhuist, om dichterbij zijn zoons en vooral ook bij zijn geliefde kleinzoontje te zijn, blijft deze wens ‘gewoon’ te zijn, niet ‘de kunstenaar’ uit te hangen, zijn leven tekenen.

In de twee volgende delen van het boek draait het steeds meer om de opkomst van het fascisme. Waar politiek in deel één slechts af en toe ter sprake kwam, is dat in deel twee en zeker in deel drie wel anders. Het gedachtegoed en de praktijk van ‘de fascio’, zoals de groepering wordt genoemd, krijgt een steeds grotere plek binnen het verhaal. Uiteraard spelen er ook de nodige andere zaken: de contacten met kleinzoon Silvio, de langdurige ontrouw en echtscheiding van Ottavio, nieuwe vriendschappen met frisse jongemannen met krachtige karakters – in tegenstelling tot Renato’s eigen zoons –, de rechtszaak waarin de zoon van zijn huishoudster de verdachte is en zo meer. In deel twee duikt ook Flavia op, een meisje van goede komaf, die als leerlinge bij Renato in het atelier komt. Renato vat een diepe liefde voor haar op. Ze trouwt aan het eind van het derde deel met een van de krachtige, frisse jongemannen met wie Renato vriendschap heeft gesloten en zij ‘adopteret’ hem min of meer als hun vader. Zo eindigt de levensbeschrijving van de grote schilder Renato Focardi, een inmiddels bejaarde man die met de liefde van zijn dierbare ‘pleegkinderen’ omringd wordt.

⁹⁷ C. en M. Scharren-Antink, *De Nar uit Maremmen. Deel I: Massano* (Amsterdam 1927) 199, 200.

2.2 Aanpak analyse

De nu volgende analyse is opgesplitst in drie delen, zoals de romancyclus ook uit drie delen bestaat. Per romandeel ga ik (een deel van) de politiek gekleurde passages langs, of passages die mogelijk impliciet verband houden met de politieke ontwikkelingen. Door deze analyse uit te voeren, zal een deel van de onderzoeksvraag beantwoord kunnen worden, namelijk welke politieke standpunten Margo Scharren etaleert in deze romanserie. Waar mogelijk, zal ik proberen verbindingen te leggen met de opvattingen in het literaire veld van die tijd.

Omdat het verhaal vrijwel volledig gefocaliseerd is vanuit Renato – die geen antiheldenrol heeft –, is het aannemelijk dat zijn standpunten het meest overeenkomen met die van de schrijvers. Dat blijft echter een interpretatie, daarom zal ik spreken over het standpunt van de ‘verteller’, niet die van de ‘schrijvers’, tenzij nader uitgelegd, om zo geen opvattingen van personages ongegrond toe te schrijven aan de auteurs.

In deze analyse ga ik met name in op de personages, en de andere motieven, zoals tijd en ruimte, laat ik liggen. Ik kies hiervoor, omdat de personages voor de analyse op politiek gebied het meest interessant zijn. De ruimte bijvoorbeeld zou er zeker toe doen in een tekstinterpretatieve benadering van deze romancyclus, maar is niet zozeer relevant voor de onderzoeksvraag waar het hier om gaat. Waar het wel toegevoegde waarde heeft, zal ik dat vanzelfsprekend kort noemen. Om niet helemaal voorbij te gaan aan de motieven ‘ruimte’ en ‘tijd’ – ze geven het verhaal tenslotte een soort kader – zal ik voordat ik naar de romananalyse ga, over beide heel kort iets zeggen.

Ruimte

De romans spelen zich af, zoals gezegd, in verschillende omgevingen. In het eerste deel is Renato op het platteland, in Massano en omgeving. In het tweede deel bevindt hij zich in Florence en het grootste stuk van het derde deel speelt zich eveneens in Florence af. Opvallend is dat de inhoud deels samenhangt met de ruimte. In deel I kabbelt het verhaal vooral rustig door, zoals het leven op het platteland vaak ook rustiger is dan in de stad. In de twee latere delen krijgt Renato in de stad van alles mee over de politieke ontwikkelingen, zit hij er middenin. Er zit meer chaos en beweging in de verhalen die in Florence spelen. Veel van die verhalen spelen zich af op straat, tussen de mensen. Dat is ook de plek waar het fascisme groeit en groot wordt. Als Renato zich terugtrekt in zijn atelier en zijn bespiegelingen met de lezer deelt, neemt hij zowel letterlijk als psychisch even afstand van alle gewoel buiten op straat.

Tijd

Het verhaal begint in het eerste deel in 1920, twee jaar na de Grote Oorlog. Italië is op dat moment een democratie. Tegelijkertijd krijgen de communisten steeds meer voet aan de grond. Overigens wordt de PCI (de Italiaanse communistische partij) pas in januari 1921 opgericht, als afscheiding van de socialisten. De fascistische groepering is door Benito Mussolini opgericht in 1919, en wordt in november 1921 een politieke partij. Deel drie van de romanreeks eindigt in 1927, wat op te maken valt uit de terugblik aan het eind van het boek: de opmars naar Rome uit 1922 is dan vijf jaar geleden, staat daar te lezen.⁹⁸ In deze tijd, 'waarin het volle leven in barensweeën van een nieuwen tijd wentelde en worstelde'⁹⁹, speelt de romancyclus. Alle drie de delen verschijnen pas daarna: het eerste deel in 1927, het tweede in 1928 en het laatste deel in 1929.

2.3 Romananalyse

2.3.1 Voorwoord deel I

Deel één vangt aan met een kort voorbericht, waarin onder andere wordt vermeld dat alle beschreven 'communistische troebelen van 1919-1921' strikt historisch zijn. Opvallend is dat in dat voorbericht wel verwezen wordt naar de historiciteit van de communistische gebeurtenissen, maar dat het fascisme in dit eerste voorwoord niet wordt genoemd. In het boek zelf komt de stroming wel aan de orde, juist als tegenhanger van het communisme. Dat doet de vraag rijzen of het een bewuste keus is geweest de historiciteit van het fascisme niet te benoemen in het voorwoord of dat de impact van het fascisme op het verhaal, met name in de volgende delen, op het moment van het schrijven van dit voorwoord nog niet werd overzien door de auteurs. In elk geval is de lezer door het voorwoord niet direct alert op het fascisme, eerder op het communisme. Wat wel opvalt, is dat de lezer meteen op de politieke situatie wordt gewezen. Het verhaal wordt hiermee direct ingebed in een sociale en politieke context. Dit past goed in het sociaal geëngageerde werk van Margo Scharten. Voor haar zijn individualiteit en autonomie niet het belangrijkste; juist haar 'sociaal instinct' maakt haar verhalen zo gewaardeerd.¹⁰⁰

Het is misschien goed om nog aan te tekenen dat de Schartens in deze tijd (rond 1920) niet in Italië woonden en de beschreven situaties dus van anderen gehoord moeten hebben. Carel Scharten schrijft namelijk ergens: 'In maart 1922 keerden wij, na zeven jaar afwezigheid, in Italië terug.'¹⁰¹ De observaties zijn dus allemaal uit de tweede hand.

⁹⁸ C. en M. Scharten-Antink, *De Nar uit Maremmen Deel III: Naar de eeuwige stad* (Amsterdam 1929) 281.

⁹⁹ Scharten-Antink, *De Nar uit Maremmen Deel I: Massano*, 275.

¹⁰⁰ Campen, van, 'Nederlandsche romanciëres van onzen tijd', 211.

¹⁰¹ C. Scharten, *Het ware karakter van Mussolini, van het Fascisme, en van het Italiaansche volk. Persoonlijke indrukken en herinneringen* (Archief Carel Scharten Literatuurmuseum Den Haag; signatuur: S 00255 H 1) 53.

2.3.2 Deel I

Communisme vs. fascisme

De eerste keer dat politiek ter sprake komt in het boek, is uit de mond van Renato's zoons Ottavio en Lorenzo, die bij hun vader op bezoek komen. Tijdens de reis heeft het 'communistisch treintuig' geweigerd geüniformeerde gendarmen mee te nemen. De verzuchting van Ottavio is dat Italië 'een lief land [is] met die communistische terreur.' Lorenzo echter spreekt van een 'historische noodzakelijkheid'.¹⁰² Vader Renato onthoudt zich van commentaar. Aangezien nog vóór deze passage de zoons al getekend zijn als belust op geld en aanzien (Ottavio) en wat slap en zwak (Lorenzo), zijn deze standpunten misschien typerend voor de beide jongemannen, maar het vertelt in feite niets over het eventuele standpunt van de verteller. Over het algemeen zijn de standpunten van een verteller overigens niet dezelfde als die van onsympathiek beschreven romanfiguren.

Tegenover de communistische terreur plaatst Ottavio even later de fascistten, waar hij heel wat beter over te spreken is en waar Lorenzo weer wat laatlunkend over doet.¹⁰³ Ook nu zwijgt Renato. Of hij er weinig van afweet in zijn uithoek in de Maremmen, of dat hij zich niet wil mengen in deze discussie, is niet duidelijk. Dat valt vaker op: door mensen in zijn omgeving worden de communistische (wan)daden afgekeurd, Renato blijft overal buiten staan.¹⁰⁴ Als op zeker moment de gedachten van Renato worden weergegeven tijdens weer een gesprek over communistisch wangedrag, blijkt hij wel degelijk een mening te hebben: hij keurt de gebeurtenissen ten zeerste af, vooral vanwege het gedrag tegenover verminkte oorlogssoldaten en vanwege het verscheuren van een Italiaanse vlag. Ook op dat moment echter laat hij de anderen fulmineren en houdt hij zelf zijn mening voor zich.¹⁰⁵ Hij wordt daarmee iemand die vanaf de zijlijn observeert en tamelijk objectief tegenover zaken staat. Door hem zo neer te zetten, wordt zijn mening des te krachtiger als hij die op zeker moment wél gaat geven. Het is aannemelijk dat de verteller die basis-neutraliteit om deze reden in de persoon van Renato legt: de lezer zal eerder geneigd zijn het standpunt van een kalm, onpartijdig man over te nemen dan het standpunt van een heethoofd die vaak van standpunt verandert.

Idealen

Verderop blijkt dat die terughoudendheid om het communisme te veroordelen en belachelijk te maken, een oorzaak in het verleden te hebben. Renato is vroeger een volgeling van David Lazzaretti geweest, een man

¹⁰² Scharren-Antink, *De Nar uit Maremmen Deel I: Massano*, 19, 20.

¹⁰³ Ibidem, 25.

¹⁰⁴ Ibidem, 75, 97.

¹⁰⁵ Ibidem, 116, 117.

die zei de teruggekomen christus te zijn, en een schare aanhangers had in de Maremmen. Deze aanhangers waren ook veelal bij elkaar gaan wonen en deelden alles. Renato herinnert zich ‘de broederschap, het communisme kon je ‘t noemen, dat hijzelf in zijn jeugd had beleefd, het schóóne communisme, waarbij niemand iets had *geëischt*, maar iedereen het zijne *gegeven*; het bezielde communisme, dat hun allen vanzelfsprekend had toegeschenen, omdat het voortspoot uit hun aller liefde voor den Man van het Mysterie, en uit hun liefde voor elkaar!’¹⁰⁶ Blijkbaar verbindt Renato het communisme meer aan een ideaal dan aan een politieke stroming en in dat ideaal ziet hij veel moois, hoe het dan in de politieke praktijk ook kan ontaarden. Deze insteek, aandacht voor de onderliggende idealen van een stroming, is vaker zichtbaar. Op zeker moment, na de gruwelijke communistische wandaden in het najaar van 1920, mijmert hij: ‘Van eischen, en nemen met geweld, kan immers nooit het heil van de wereld komen, (...) àls het ooit bestaanbaar zal blijken, dan is het heil van de wereld immers alleen te wachten, zoodra de menschen zullen begrijpen, dat zij géven moeten, géven, en allereerst zichzelf.’¹⁰⁷ Ook hier proeft de lezer hoe Renato vasthoudt aan idealen, zonder daar specifiek een politieke stroming aan te koppelen. Althans, op dat moment. Later koppelt hij het wel in zijn gedachten aan de fascisten:

‘Renato dacht aan de voortvarende pelotons zwarthemden, zooals hij ze vol bijna baldadigen overmoed door de straten had zien rukken. Jonge, bezielde koppen, oogen stralend van wilskracht! (...) [H]et loutere ideaal; het idealisme, dat niets voor zichzelf verlangt; dat geloof heeft en toewijding; dat met enthousiasme zich onderwerpt aan de tucht, en bereid is tot elk offer, zelfs tot den dood. Ja, móói waren zij, die jongens....’¹⁰⁸

En later, als de fascisten in deel drie al naar Rome zijn getrokken in 1922, peinst hij: ‘“Hebt een groot ideaal liever dan uzelf”, dat was het gebod van het Fascisme geweest. “Vergeet uzelf”, dat was het gebod van elke hoge bezieling.’¹⁰⁹ Blijkbaar worden de idealen van Renato, vanzelfsprekend aan het fascisme gekoppeld.

Over bovengenoemde zelfverklaarde christus David Lazzaretti wordt uitgebreid verteld in het verhaal, en Renato herinnert zich het moment waarop hij nogal zijn twijfels kreeg:

‘[I]k had geloofd in David met al het geloof dat in mij was, als in den geestelijken redder der wereld.... maar David, imperator over Italië, Frankrijk, Spanje en Griekenland.... Hoe schrok ik, toen ik dat alles daar zoo nuchter onder mijn oogen gedrukt zag staan.... Was dat geen zinsverbijstering?

¹⁰⁶ Ibidem, 118.

¹⁰⁷ Ibidem, 170.

¹⁰⁸ Ibidem, 264.

¹⁰⁹ Scharren-Antink, *De Nar uit Maremmen Deel III: Naar de eeuwige stad*, 48.

Vroeg ik mij vol ontsteltenis af. (...) [D]it was krankzinnigheid.... dit was grootheidswaan geworden....'¹¹⁰

Toen deze leider uit was op politieke en bestuurlijke invloed, ging destijds bij Renato een belletje rinkelen. Omdat deze passage doet denken aan Mussolini, die soortgelijke leiderschapsaspiraties laat zien, wordt de indruk gewekt dat Renato niet zo veel op heeft met mannen die dergelijke machtsposities nastreven. Bij verdere lezing van de roman blijkt echter dat die twijfels misschien Lazzaretti golden, maar niet Mussolini.

Bewondering voor een krachtige leider

Een passage die op het eerste gezicht geen enkele politieke lading lijkt te hebben, betreft een passage over de runderstempeling waar Renato bij is. Een dappere jongeman te paard weet een wild geworden rund te vangen en te beheersen. Renato's gedachten daarbij worden uitgebreid weergegeven:

'Het gebaar van den veroveraar, (...) het gebaar van een heerscher,-en ook het gebaar der loutere jeugd, der jonge, roekeloze oer-kracht. Roekeloos, maar niet wreed... Het gebaar van een werkelijk heerscher kòn nooit wreed zijn. Wreed is de zwakke, die zich tot heerschen forceeren moet. De beheerscher, die zeker is van zijn zaak, is edel.'¹¹¹

Van deze jongeman te paard maakt hij later een groot schilderij, die hij de benaming 'De jonge Heerscher' meegeeft. Hoewel het hier over iets heel anders gaat, doet de retoriek toch denken aan een politiek leider, iemand die de teugels stevig in handen heeft. Schijnbaar kan Renato zo'n leider wel waarderen. Dat er zeker wel een politieke lading in deze passage zit – of er later in is gelegd –, blijkt in deel drie van de cyclus. Renato heeft dan een onderhoud met Mussolini, die hem vertelt dat het doek 'De jonge Heerscher' is aangekocht door de regering. Van Renato staat er dan: '[H]ij had meer dan eens aan Mussolini-zelf gedacht, toen hij het doek 'De jonge Heerscher' noemde.'¹¹² Ook vertonen andere fragmenten uit deel drie overeenkomsten met de bovengenoemde beschrijving van de veedrijver, als er over Mussolini gesproken wordt.¹¹³ Hier is de bewondering van Renato voor de fascistische leider merkbaar.

Sturende woordkeus

Het fascisme zelf wordt ook consequent als jong, moedig, enthousiast en idealistisch neergezet. Dit is merkbaar in de woordkeus, vooral opvallend in het tweede en derde deel, en ook in de gedachtewereld van

¹¹⁰ Scharten-Antink, *De Nar uit Maremmen Deel I Massano*, 148, 149.

¹¹¹ Ibidem, 105, 106.

¹¹² Scharten-Antink, *De Nar uit Maremmen Deel III: Naar de eeuwige stad*, 273.

¹¹³ Ibidem, 123.

Renato. Als een communistisch gemeentebestuur ergens wordt geïnstalleerd en vanuit het gemeentehuis de protesterende fascistten worden neergeschoten, heet dat ‘laf’. Als de fascistten wraak nemen door de burgemeester af te ranselen met een stok, betitelt Renato dat als ‘moedig’ in zijn gedachten.¹¹⁴ De lezer is stilaan in de gedachtewereld van Renato meegenomen. In de loop van het boek leert de lezer hem kennen als weloverwogen, niet te snel met zijn mening, wat ervoor zorgt dat zijn gedachtegang ook nu plausibel klinkt. De communisten hadden bewezen erg gewelddadig te zijn, en nu er een nieuwe groep opstaat om de communisten te bestrijden, is het niet heel vreemd dat daar positief en hoopvol op gereageerd wordt. Impliciet lijkt in het boek de enige serieuze optie nog het fascisme te zijn als je iets wilt aanhangen: ‘En wat moest er van Italië worden, als hier het communisme, en ginds, met behulp van troepen en generaals, naar hem overgelopen, een dichtertlijk avonturier regeerde [Gabriele d’Annunzio, GH], terwijl elders het leger aan het muiten sloeg?’¹¹⁵ En even daarna: ‘Die fascistische knapen leken hem anders van een ras, dat hem zou bevallen.’¹¹⁶ Het is volgens hem nodig dat de fascistten optreden: de regering is een parlement van minderwaardigheden en Renato heeft liever een ‘flink despoot’ dan dat. En dat dat betekent dat bepaalde vrijheden ingeleverd moeten worden, hoort erbij. Dat vindt hij niet erg. De fascistten zijn tenminste moedig en idealistisch, ze dóén iets.¹¹⁷

2.3.3 Samenvatting analyse deel I

Resumerend kan aan het eind van de analyse van het eerste deel gezegd worden dat de hoofdpersoon steeds meer de goede kanten van het fascisme ziet en deze afzet tegen de andere partijen die in Italië aanwezig zijn. Doordat heel consequent vanuit Renato gefocaliseerd wordt, krijgen tegenstanders ook nauwelijks een stem. De hoofdpersoon wordt als een sympathiek en redelijk neutraal persoon neergezet, waardoor het realistisch is om ervan uit te gaan dat hij een soort ‘spreekbuis’ van de verteller is, en dat de positieve houding ten aanzien van het fascisme die de hoofdpersoon laat zien, strookt met de gedachten van de verteller.

2.3.4 Voorwoord deel II

Hoewel niet zondermeer aangenomen mag worden dat de standpunten van Renato – en die van de verteller – dezelfde zijn als die van de schrijvers, geven ze daar zelf wel aanleiding toe en daarom is het misschien ook niet onterecht tóch aan te nemen dat Renato’s denkbeelden ook de hunne zijn.

¹¹⁴ Scharren-Antink, *De Nar uit Maremmen Deel I: Massano*, 185, 186.

¹¹⁵ Ibidem, 213. Het viel met de regeringsactiviteiten van deze dichtertlijke avonturier nogal mee op dat moment. Zijn gedachtegoed was een soort voorloper van het fascisme geweest, maar door politieke meningsverschillen leek het Mussolini wijs hem weg te houden uit het politieke leven in Rome. Hij kreeg een villa bij het Gardameer en veel geld om het te restaureren en uit te breiden. In het verleden had hij echter het huidige Rijeka in Kroatië (toen Italiaans gebied) bezet en daar een tijdje op eigen houtje geregeerd. Mogelijk daarom deze uitspraak van Renato.

¹¹⁶ Ibidem, 214.

¹¹⁷ Ibidem, 256-258.

De auteurs schrijven in het voorwoord van het tweede deel dat het fascisme een rol zal hebben in het boek, omdat ze een schets van de tijd willen maken. Ze tekenen daarbij aan: 'Die noodzaak [uit te weiden over het fascisme, GH] was ons zeker niet ongevallig! De kern-beginselen van het fascisme toch, zij waren de onze, lang voor er van fascisme sprake kwam.'¹¹⁸ Omdat ze hier spreken van de 'kernbeginselen', wat vrij vertaald ongeveer hetzelfde betekent als 'onderliggende idealen', en zij Renato Focardi ook schetsen als een persoon met veel oog voor idealen die ergens aan ten grondslag liggen, lijkt het terecht om te zeggen dat Renato's standpunten tóch die van de schrijvers zijn.

Objectiviteit

In het voorwoord benadrukken de auteurs overigens wel dat ze getracht hebben weer te geven hoe het fascisme door de Italianen beleefd wordt, en dat de lezer ook in het oog moet houden dat het boek speelt vóór de zaken die in 1924 en 1925 plaatsvinden. Blijkbaar is er na deel één kritiek geweest op de vriendelijke houding ten aanzien van het fascisme, want toen dat boek verscheen, waren 1924-25 al voorbij en in die jaren zijn een aantal discutabele zaken voorgevallen.¹¹⁹ De schrijvers proberen duidelijk te maken dat ze een objectief beeld geven in hun boek, met de verschillende standpunten van verschillende mensen erin verwerkt. En tegelijkertijd is hun persoonlijke standpunt door dit voorwoord volkomen helder, waardoor het beeld misschien minder objectief is dan de schrijvers voorwenden. Dit voorwoord was overigens een voorwaarde die uitgeverij Wereldbibliotheek gesteld had, en daarnaast werd hun door Leo Simons, oprichter en directeur van Wereldbibliotheek, geadviseerd de negatieve aspecten van het fascisme ook via de hoofdpersoon duidelijker te laten uitkomen.¹²⁰ Ook hij ging er blijkbaar van uit dat de hoofdpersoon de standpunten van de Schartens vertolkte.

Interessant is in dit voorwoord ook dat de schrijvers niet de gebeurtenissen van 1924-1925 proberen te verdoezelen. Ze weten dat die kwaad bloed hebben gezet, maar voor hen persoonlijk zijn die gebeurtenissen duidelijk geen reden geweest het fascisme de rug toe te keren, of er zeer negatief over te schrijven. Ze hebben ervoor gekozen om het verhaal volledig chronologisch te vertellen (op wat flashbacks naar Renato's eigen verleden na). Enkel het voorwoord laat de lezer weten dat de auteurs wel over meer informatie beschikken dan de hoofdpersoon. Door ervoor te kiezen de hoofdpersoon stap voor stap door de tijd te laten wandelen, hoeven ze geen rekenschap te geven van wat ze zelf al weten en kunnen de Schartens

¹¹⁸ C. en M. Scharten-Antink, *De Nar uit Maremmen Deel II: Florence, de drie blinden* (Amsterdam 1928) 5.

¹¹⁹ Vanaf 1924 regeerde Mussolini bij volmachten en was er van democratie geen sprake meer. De persvrijheid werd aan banden gelegd. In die tijd is ook oppositieleider Giacomo Matteotti vermoord nadat hij kritiek op Mussolini had geleverd. Mussolini ontkende elke betrokkenheid, maar gaf later toch toe dat hij erachter zat. Helemaal opgehelderd is het nooit.

¹²⁰ Eenhuis, 'Great Dutch Authors Deel II', 78, 79.

Renato ongehinderd positief laten zijn. Dat lijkt ook precies te zijn wat ze willen, dus mogelijk hebben ze om die reden ook wel gekozen voor dit tijdsverloop in de romans.

Volksopvoeding en zelfprofilering

Een politieke positionering in literair werk is in deze jaren zeker niet ongewoon, met name niet onder de aanhangers van de volksverbonden literatuuropvatting. Juist aanhangers hiervan zochten vaak aansluiting bij politieke ideologieën.¹²¹ Het is vanuit de volksverbonden opvatting ook goed te begrijpen dat een auteur graag zijn of haar standpunten meer of minder expliciet deelt met de lezers. Dat is precies wat hier lijkt te gebeuren. Vanuit hun literatuuropvatting is het aannemelijk dat de schrijvers de lezer iets willen leren over het fascisme en hun 'lekenpubliek' willen opvoeden en sturen, door hen te voorzien van informatie die dusdanig is geformuleerd dat ze een bepaalde denkrichting propageert. Mogelijk willen ze ook zichzelf profileren in hun literaire werk, en hun positie duidelijk maken aan anderen in het Nederlandse literaire veld, en zo een bepaalde aansluiting vinden bij andere literatoren, ondanks het feit dat er een grote fysieke afstand was door hun emigratie naar Italië. Of Margo Scharten en haar man bewust aan *posture* hebben gedaan, is niet duidelijk. Uit hun voorwoord blijkt het niet echt, maar het is goed mogelijk dat ze het wel bewust in de roman zelf hebben gestopt. De zinsnede dat het hun zeker niet 'onwelgevallig' was over het fascisme te vertellen, omdat de kernbeginselen de hunne zijn, wijst wel voorzichtig in die richting.

2.3.5 Deel II

Fascisme vs. andere opvattingen

Het tweede deel van de serie opent op het terras van een café, midden in het stadsgewoel dus, waar een aantal jonge schilders, dichters, critici en anderen uit de kunstwereld bij elkaar zitten, waaronder ook Renato's zoon Ottavio. Er zit ook een 'fascistische jongen' bij. Dat is de enige kwalificatie die hij krijgt; of hij ook een rol speelt binnen de kunstwereld, is niet duidelijk. Het lijkt erop dat hij vooral ten tonele is gevoerd door de verteller om een tegenstem tegen de kunstenaarskliek te zijn. Al die kunstenaars zijn tamelijk kritisch en laatdunkend ten aanzien van het fascisme. De manier waarop ze echter zelf worden beschreven, is niet al te positief: de een 'liet er zich op voorstaan, juist de allermmodernsten het best te "snappen"', de ander heeft een 'bedeesde stem (die een niet geringe eierzucht verborg)' en wordt beschuldigd van 'hoovaardigheid' en 'gebrek aan karakter', weer een ander houdt zichzelf 'voor den dichter der toekomst' en nog een ander is klein en puisterig.¹²² Interessant is dat hiermee impliciet degenen met een autonome literatuuropvatting enigszins op de hak worden genomen: alles draait om de persoon van de dichter zelf, om zijn literaire begrip, het is hier individualisme in het kwadraat, en dat wordt fijntjes belachelijk gemaakt. Het

¹²¹ Dorleijn e.a. 'Literaire kritiek in Nederland en Vlaanderen tijdens de jaren dertig', 31.

¹²² Scharten-Antink, *De Nar uit Maremmen Deel II: Florence, de drie blinden*, 9-12.

is alsof de Schartens op deze wijze duidelijk willen maken dat zij niet van die school zijn, maar meer van de andere, volksverbonden, groep.

Een en ander wekt de indruk dat het niet de bedoeling is dat de lezer deze personages al te serieus neemt, en daarmee hun opvattingen, die ze zo nadrukkelijk etaleren, evenmin. De fascistische jongen probeert het in zijn eentje op te nemen tegen al die tegenovergestelde meningen, met wat vage bijval van een der andere aanwezigen. Mogelijk laat de verteller hiermee zien deze houding typerend te vinden voor het fascisme: de moed om op te komen voor idealen, tegen de stroom in durven zwemmen, in plaats van meepraten met de meerderheid.

Sympathie voor fascistische personages

Korte tijd later komt markies Niccolini – een kennis van Renato uit de Maremmen – langs bij Renato, die inmiddels in Florence woont. Hij noemt zichzelf een verstokt liberaal en ziet niets in zowel communisme als fascisme. Hij heeft twee neven, goede, serieuze, intelligente jongens, en die twee neven zijn hartstochtelijk fascist. Hij vertelt over hen aan Renato, en zijn introductie van de jongemannen is zeer positief.¹²³ Dat wordt later nog versterkt, als Renato een van deze jongens zelf ontmoet. Hij ziet markies Niccolini in eerste instantie alleen op een afstandje praten met een lange, blonde jongeman en bedenkt dan dat dat vast een van de neven moet zijn over wie Niccolini nogal hoog opgaf. Bij die eerste aanblik denkt hij al: ‘geen wonder, wat een sympathieke kerel!’¹²⁴ Dat is vaker het geval in het boek; fascisten worden steeds op dezelfde manier beschreven: ze zijn jong, krachtig, fris, moedig en enthousiast.¹²⁵ Het is wel duidelijk dat de verteller al bij voorbaat sympathie voor deze jongeman wil vragen bij de lezer. Deze jongeman, Sandro, zal nog veel vaker in het boek terugkomen, evenals zijn broer Gian Carlo, dus het is voor de verteller van belang deze jongens meteen van hun beste kant te laten zien. Uit de beschrijving van de kennismaking wordt Sandro ook als een vrijwel volmaakte jongen neergezet.¹²⁶ Vlak voor deze passage is Renato’s zoon Lorenzo op bezoek geweest, die nooit zo waarderend wordt beschreven, zodat deze Sandro in dat licht des te beter uitkomt. Niccolini en zijn neef zijn net op weg naar ‘Leonardo’, een sociëteit voor kunstenaars en intellectuelen. Renato heeft daar niet zoveel mee op: ‘Ja, hij had daar wel over gehoord, over die club van aristocraten en geleerden en een paar kunstenaars, die gewichtige bijeenkomsten hielden met fraaie redevoeringen en zoo... Nogal net iets voor hem!’¹²⁷ Verderop in het boek is hij overigens wel lid geworden van de club, maar hij voelt zich totaal niet thuis.¹²⁸ Opvallend met betrekking tot de sociëteit ‘Leonardo’ is dat deze echt

¹²³ Ibidem, 62.

¹²⁴ Ibidem, 78.

¹²⁵ Ibidem, 62, 80, 112, 239, 301, 302.

¹²⁶ Ibidem, 80-82.

¹²⁷ Ibidem, 79.

¹²⁸ Ibidem, 221, 222, 241.

bestaat in Florence in die tijd en dat de man van Margo Scharten er ook lid van is. Hij voelt zich blijkbaar wel thuis bij die ‘club van aristocraten en geleerden en een paar kunstenaars.’ Daar worden uiteraard ook vele politieke discussies gevoerd en dankzij of ondanks alles wat daar over tafel gaat, raken de Schartens overtuigd van het fascisme als beste keus van dat moment.¹²⁹ Het is dan nogal onverwacht dat deze sociëteit in een tamelijk negatief daglicht wordt gezet in de roman. Mogelijk heeft dat te maken met het feit dat hun hoofdpersoon een natuurmens is en in conflict met de stad.

Bewondering en vergoelijking

Na de eerste ontmoeting met Sandro Bartolucci volgt al snel een tweede. Tijdens deze tweede ontmoeting is de oorlog en de gevolgen daarvan het hoofdthema van het gesprek. Renato heeft een afkeer van oorlog; zoveel leed, zoveel doden. Sandro daarentegen heeft meegevochten in de Grote Oorlog en verbindt de oorlog aan idealen: ‘een oorlog is verschrikkelijk, en enkel verschrikkelijk, als je geen sterk ideaal hebt in je hart.’¹³⁰ Die idealen die Sandro wel had, vertaalt hij nu naar het fascisme. Af en toe lijkt het bijna een religieus fanatisme te zijn. Steeds wordt het fascisme in het gesprek afgezet tegen het communisme. Dat het communisme ook idealen had en heeft, is iets wat niet ter sprake komt. Nu is het logisch dat een voorstander van het fascisme als Sandro geen evenwichtig beeld schetst, maar het is wel typerend dat er geen overtuigende tegenstander is die tegenwicht biedt. Steeds zijn tegenstanders van het fascisme figuren die niet direct sympathie opwekken en navolging oproepen. Dat zal de verteller niet voor niets hebben gedaan, mag de lezer aannemen. Iemand die tegen het fascisme is, is niet echt serieus te nemen, zoals ook in de openingsscene van het tweede deel al naar voren kwam. Als verderop in het gesprek blijkt dat tijdens een explosie van geweld tussen verschillende partijen ook Renato’s zoon gewond was geraakt, en Sandro vraagt of hij ook een van ‘de onzen’ was, voelt Renato zich ‘beschaamd’ als hij moet zeggen dat dat niet het geval was. ‘Maar’, voegt hij er aan toe, ‘ik heb jullie bewonderd!’¹³¹ Als Sandro echter in navolging van Mussolini beweert dat het fascisme en Italië één zullen worden, dat Mussolini en zijn aanhangers hoe dan ook het bestuur in hadden zullen krijgen, voelt Renato zich toch geroepen op de rem te trappen. Dat heeft echter niets te maken met de idealen en de overtuigingen van het fascisme, maar slechts met de praktijk van een relatief kleine groep aanhangers.¹³² En dat ze nogal ‘rumoerig’ zijn en ‘onwettig’, lijkt hij de groep makkelijk te vergeven. Rumoerig zijn ze doordat ze bijeenkomsten verstoren; ze weten door een dreigende houding al heel wat voor elkaar te krijgen. Onwettig zijn ze die zin dat ze doen wat hen nodig lijkt, zoals de ‘Kamer van Arbeid’ bezetten en alle paperassen verbranden, omdat het een broeinest van het communisme

¹²⁹ Eenhuis, ‘Politiek fout, literair ondermaats?’, 74.

¹³⁰ Scharten-Antink, *De Nar uit Maremmen Deel II: Florence, de drie blinden*, 104.

¹³¹ Ibidem, 107.

¹³² Ibidem, 108, 109.

zou zijn.¹³³ Er komt zowel van de kant van de fascistten als van de kant van de communisten nogal wat geweld bij kijken. Dat van de communisten wordt gekarakteriseerd als laf en slecht, dat van de fascistten wordt ‘aristocratisch’ genoemd, ‘chirurgisch’ – een kwade zweer moet weggesneden worden, in de woorden van Sandro nog altijd. De idealistische Sandro heeft zelf zichzelf ervoor over:

“Maar als het moet... als ’t gaat om de redding van je land... dan heb je je te geven, zonder voorbehoud! – En moest ik er zelf bij komen te vallen...” “Houd op alsjeblieft!” schrok Renato, “waarom...?” Hij hield in; hij ergerde zich aan zichzelf. – Wat was dat voor goedmoedige praat?’¹³⁴

Ook hier is in de reactie van Renato te merken dat hij zich haast schaamt geen fascist in hart en nieren te zijn, maar – zoals vaker in zijn leven – enigszins langs de zijlijn te staan. Niet veel later sterft Sandro inderdaad ook na een confrontatie met tegenstanders.¹³⁵ Zijn broer Gian Carlo komt het Renato aanzeggen, en vanaf dat moment neemt hij een belangrijke plek in het leven van Renato in, een soort plaatsvervanger van zijn broer. Hij is eveneens vurig fascist.

Religieuze terminologie

Een zekere schrijver, Rocca, wordt ook op een gegeven moment ten tonele gevoerd. Hij was in eerdere jaren fel aanhanger van het futurisme, en ziet Mussolini en zijn fascistische groep als de opvolging daarvan: ze willen dynamiek, hervorming, vooruitgang – net zoals het futurisme dat voorstond. En de reconstructie van een hele natie kan volgens hem het beste maar door één persoon geschieden, desnoods een dictator, want de schepping is ook niet door vijfhonderd goden geschied. Hij trekt op deze manier het fascisme in het religieuze, zoals dat – meestal meer impliciet door de woordkeuze – wel vaker gebeurt in de roman. Rocca zegt dat overigens zelf ook: ‘De definitieve reconstructie is alleen mogelijk op een religieuze basis. De gróóte reconstructor -zal groot moeten zijn in het geloof.’¹³⁶ En Renato zit erbij te genieten, vooral van ‘de gloed’ achter Rocca’s woorden. Daaruit blijkt weer dat Renato een man van idealen is. Het sluit ook aan bij wat de Schartens over zichzelf schrijven in het voorwoord, zoals al eerder aangegeven.

Kritiek op het fascisme

Dat het fascisme niet alleen maar prijzenswaardige elementen heeft, moet in de roman ook naar voren komen, had de uitgever duidelijk gemaakt tegenover de Schartens. Er wordt door de Schartens gekozen voor

¹³³ Ibidem, 111.

¹³⁴ Ibidem, 114.

¹³⁵ Ibidem, 175.

¹³⁶ Ibidem, 231.

een soort tussenroute. Ze negeren het negatieve niet, maar laten het door Gian Carlo, fascist van het eerste uur, benoemen. Hij bespreekt het op zeker moment met Renato:

‘Er komen de laatste maanden te veel halfslachtige elementen in onze gelederen... er gebeuren dingen, die niet noodzakelijk zijn, die niet verantwoord zijn... daarom rust er een dubbele plicht op ons, de echte fascist en van het eerste uur.’¹³⁷

Impliciet wordt hier gezegd: de onwenselijke zaken die in naam van het fascisme gebeuren, horen er in feite niet echt bij. Of dat wel of niet waar is, mag hier in het midden blijven, maar het maakt wel duidelijk dat de motivatie om ‘het echte fascisme’ te blijven promoten zeker niet afneemt. Een tijd later komt Gian Carlo er weer op terug. Er vindt steeds meer onverdedigbaar geweld plaats, niet in lijn met de ‘chirurgische’ vorm van geweld die de Duce toestaat. In Florence escaleert het flink en de Florentijnse fascio wordt door het partijbestuur opgeheven (op dat moment is de fascio al een politieke partij). Maar de man die tot die tijd een van de leiders was in Florence – en die een behoorlijke vechtersbaas bleek – richt meteen een autonome fascio op. Gian Carlo maakt zich er zorgen over:

‘Als de zaken zóó’n keer namen; als naar den Duce niet meer geluisterd werd; als het ridderlijk en strikt-noodwendig geweld van weinigen tegen de oproerige massa, ontaardde in terrorisme uit enkel bravoure, en ijdele volksmenners gingen de ‘onafhankelijken’ uithangen, - waar bleef dan het eenheidsdenkbeeld van den Roedenbundel, van een door eendracht krachtig Italië? Op die manier verloor immers het fascisme zijn zin, en zijn schoonheid?’¹³⁸

Ook hier: de ‘echte’ fascist is het oneens met het uit de hand lopende fascisme, dat daarmee tot een nep-fascisme gemaakt wordt. De boodschap is helder: het goede hoort bij het oorspronkelijke fascisme, het slechte is ten diepste geen fascisme, maar machtswellust.

Positionering door vertellerstekst

Op zeker moment verhaalt de verteller hoe de tocht vanuit Florence naar Rome verloopt, als de fascist en van het eerste uur een congres zichzelf tot politieke partij willen formeren. Er wordt beschreven hoe de Florentijnse afdeling zichzelf in Rome weet te krijgen: er wordt gestaakt door het spoorwegpersoneel, maar ‘[w]ie zal er in een verlaten station, om elf uur 's avonds, aan duizend gewapende jongemannen, die willen met een onverzettelijken wil en die hun machinisten bij zich hebben, verhinderen een trein te formeeren en de gevaren te onderstaan van een rit door den nacht langs de onbewaakte wegen? (...) Als door een wonder

¹³⁷ Ibidem, 237.

¹³⁸ Ibidem, 285.

kwam heel de moedige troep zonder ietsel op de plaats van bestemming aan.’¹³⁹ Dezelfde situatie had ook heel anders verwoord kunnen worden. De situatie van een groep jongemannen, ’s avonds laat stevig bewapend op pad, het heft zelf in handen nemend, onrechtmatig gebruikmakend van de eigendommen van een ander, zou vanuit een ander perspectief ook als een uiting van anarchie beschreven kunnen worden. De Schartens kiezen er echter voor om de verteller de actie ‘moedig’ te laten noemen. Deze beschrijving is niet de gedachtegang van een personage, maar vertellerstekst. Men mag intussen wel aannemen dat dit perspectief het perspectief van de Schartens zelf is.

2.3.6 Samenvatting analyse deel II

Terugblikkend naar deel II mag wel gezegd worden dat de bewondering voor het fascisme steeds duidelijker uit de verf komt; in elk geval bij de hoofdpersoon Renato, maar het lijkt plausibel om te zeggen: ook bij de auteurs. Er lijken genoeg aanwijzingen te zijn om de politieke opvattingen van Renato als die van de auteurs te bestempelen. Het volgende citaat geeft de bewondering goed weer:

‘[Renato] begon ook hoe langer hoe meer de machtige zienersfiguur te bewonderen, den mystieken minnaar van zijn land, den heerschzuchtige uit hartstochtelijke liefde, den man met het sterke scheppers-voorhoofd, den doordringenden blik, den minachtenden mond, de onverzettelijke kaken,- den zoozeer menschelijken halfgod, Mussolini. Hij zag dat hier een positieve kracht werkte, een kracht die op wilde bouwen, saam wilde stellen, vruchtbaar wilde zijn, een kracht, die evenzeer zichzelf als anderen beheerschte, en die Italië begeerde te maken tot het eigen evenbeeld in arbeidskracht en sobere grootheid.’¹⁴⁰

Ook hier is het religieuze element dichtbij; Mussolini wordt tot scheppende god gemaakt, tot aan het ‘eigen evenbeeld’ toe, dat bij de schepping van de mens in de Bijbel wordt genoemd.

Hiermee eindigt ook het tweede deel. Het is dan najaar 1922. De wandaden waar in het voorwoord van gesproken is, zijn dus nog niet gebeurd en zullen gedurende het derde deel plaatsvinden.

2.3.7 Deel III

Evaluatie partijcongres

Het derde deel begint twee dagen na het grote partijcongres in Napels op 24 oktober 1922. In Napels heeft een indrukwekkend schouwspel plaatsgevonden, met veertigduizend zwarthemden die in parade voor

¹³⁹ Ibidem, 238, 239.

¹⁴⁰ Ibidem, 302.

Mussolini langsreden of –liepen, nadat die een ‘monumentale rede’ had uitgesproken. Het volk was in vuur en vlam en het gescandeerde ‘Naar Rome!’ werd in de verre omtrek gehoord. Twee dagen na deze gebeurtenis zit Renato Focardi bij zijn Massaanse vriend Don Pompeo thuis te schaken. Uiteraard komt het partijcongres ter sprake. Don Pompeo spreekt van Mussolini als een ‘groot schaakspeler’, noemt hem tevens een acteur en een regisseur.¹⁴¹ Dan wordt door de verteller een verslag gegeven van wat er heeft plaatsgevonden, een van enthousiasme gloeiend verhaal om duidelijk te maken hoe glorieus het spektakel in Napels was. Zelfs de journalisten zijn volgens de verteller bekeerd: ze zorgden voor ‘meeslepende beschrijvingen, waarin geen enkele wanklank meer te hooren was.’¹⁴² En om nog des te duidelijker te maken dat het zeker geen toneelstuk en geen strategisch meesterstuk was, wordt Renato in de mond gelegd: ‘Een schaakspeler? En een groot acteur? (...) best mogelijk! Als je er maar bij zegt: en een groot Mân! Wij zijn een zoo bezielde stem niet meer gewend. Het vaderland niet enkel grondgebied, maar géést!’¹⁴³ De woorden die door Mussolini gesproken zijn, ‘Of ze geven ons de regering, òf we nemen ze!’, worden door Don Pompeo verworpen als revolutionair. Renato beaamt het revolutionaire onmiddellijk, maar hij vindt dat terecht: de fascistten hebben Italië van de ondergang gered en daardoor komt hun het recht om te regeren ook toe. De verteller laat Don Pompeo vastlopen in zijn eigen woorden, waardoor Renato het laatste woord heeft. Dat lijkt precies wat de verteller dat duidelijk wil maken: ieder die zich afzet tegen het fascisme, moet het afleggen tegen de voorstanders.

Mussolini pakt de macht

Een paar dagen later is het hele land in rep en roer: de fascistten trekken op naar Rome, de regering heeft de staat van beleg afgekondigd. De koning echter weigerde het ‘decreet van de broedermoord’ te ondertekenen, en het ministerie heeft zijn ontslag ingediend. In deze totale chaos nemen de fascistten de macht over. Het lijkt een andere vorm van beleg: alles staat onder controle van de fascistten. De auteurs kiezen ervoor niet kritisch ten opzichte van deze machtsovername te zijn. Er zijn wel andere meningen, maar die worden afgeserveerd als niet echt relevant:

‘Zoo waren de bogengangen rond het marktplaats een mierennest van meeningen. Maar alles wat jong was, of de wijze glimlach had van den ouderdom, toonde plezier in de zwartgehemde machthebbers, die met lenige gratie het stadje drilden. Vroolijke stemmen en vroolijke oogen voorspelden het alom: Rome was erbij! Mussolini zegevierde!’¹⁴⁴

¹⁴¹ Scharren-Antink, *De Nar uit Maremma Deel III: Naar de eeuwige stad*, 9.

¹⁴² Ibidem, 10.

¹⁴³ Ibidem, 11, 12.

¹⁴⁴ Ibidem, 28.

Om iedere twijfel over de mening van Renato weg te nemen, staan daar zijn gedachten op papier – als hij op het station staat en niet weet of zijn trein wel rijdt doordat alle treinen vol fascistten naar Rome rijden – : ‘Wat kon het hem eigenlijk schelen, of hij op reis ging of niet, tegenover de glanzende geestdrift en de vreugde en de verbroedering van heel deze schoone jeugd van Italië?’¹⁴⁵ Het enthousiasme van de honderden jongemannen die naar Rome reizen, wordt beschreven alsof ze op schoolreisje gaan. Het klinkt onschuldig en vol plezier. Voor de zwarthemden worden slechts woorden met positieve lading gebruikt, geen enkele dissonant klinkt door vanuit de vertellerstekst en vanuit de gedachten van de protagonist: ‘[A]llen, blond of zwart, hadden den overmoedigen lach of den heugelijken glimlach en de diepe oogenstraling van de voldane jeugd. Zij waren mooi om te zien.’¹⁴⁶ En Mussolini, die iedere concessie weigert betreffende de regering van het land, wordt als een held, een halfgod neergezet.¹⁴⁷ Renato’s al eerder gesignaleerde hang naar idealen komt weer naar voren:

‘Hij voelde zich plotseling dånkbaar voor deze hartstochtelijke verrijzenis van heel een generatie jongemannen, uit een menschdom, schijnbaar zoo hopeloos verzonken in materialisme en eigenbelang. (...) Maar wat een geniale kerel, dacht hij ook (...) die Mussolini, om deze onweerstaanbaarheid van de Lente en de Schoonheid te hebben begrepen, en die honderdduizenden jonge zielen te hebben saamgesmeed tot een zoo prachtig- gedisciplineerde macht! Wat hij dan later zal blijken tot stand te brengen als regeerder, - nu al heeft hij zijn land den grootsten dienst bewezen, dien men zijn land bewijzen kan: het te geven een begeesterde jeugd, en die begeestering haar sterkste vreugde te doen vinden... in tucht.’¹⁴⁸

Religiositeit in het schilderij van de tocht naar Rome

In zijn gedachten wijst Renato zijn vrienden Don Pompeo en markies Niccolini terecht vanwege hun bedenkingen. Tegenstanders krijgen geen tekst meer, alles wordt als een groot betoog in de roman beschreven. Overigens wordt Renato later wel een nuance in de mond gelegd. Hij beseft dat een volledig bevredigende wereldorde niet mogelijk is, zolang de mensheid onvolmaakt, zwak en egoïstisch is. Het hart van de wereld kan slechts vernieuwd worden door volkomen onbaatzuchtigheid, zo peinst hij.¹⁴⁹ Geen nieuwe gedachte; deze mening was hij ook eerder al toegedaan, is in de eerdere delen gebleken. Hij besluit een schilderij van de tocht naar Rome te maken. Terwijl hij bedenkt hoe dat schilderij eruit moet komen te zien, blijkt weer hoezeer hij Mussolini en zijn volgelingen een haast religieuze kracht toedicht. Hij bedenkt hoe hij een poort zal schilderen, ‘[e]n bóven de poort stonden de eeuwenoude woorden: Jezus Christus,

¹⁴⁵ Ibidem, 32.

¹⁴⁶ Ibidem, 40.

¹⁴⁷ Ibidem, 35-37.

¹⁴⁸ Ibidem, 42, 43.

¹⁴⁹ Ibidem, 45.

Koning der Koningen en Heer der Heerschers. Renato's gedachten verwarden zich.... Wat had die spreuk te maken met den opmarsch naar Rome? Niets. En toch was er een geheim verband, dat voelde hij...¹⁵⁰ Hij noemt zijn schilderij dan ook niet voor niets 'Tocht naar de Eeuwige Stad'.¹⁵¹

Voorzichtige twijfels

Er verandert bij Renato iets als hij een toespraak van Mussolini bijwoont in Florence. Iets van de weergaloze bewondering verdwijnt.

'Prachtig was hij [Mussolini, GH] geweest, met dat dwingend gebaar van mannen: een volksman. Nee, veel méér: een ontembaar temmer; een fascinerend beheerscher! (...) Prachtig. En toch was er geen geluk in zijn [Renato's, GH] bewondering geweest. Hij had plotseling een essentieel verschil gevoeld tussen zijn schilderij: 'De Tocht naar de Eeuwige Stad', de zeven extatische koppen, voortrukkend langs den grauw gevel der middeleeuwsche stede-burcht, -en dit zooveel onstuimiger tafereel, gewelddadig bijna. (...) [H]ij ervoer, dat, nu alles was gewonnen, er iets, een schakeering uit dien schoonen tijd, verloren ging. Dat was de brandende verwachting geweest. Dit was het zeker bezit. In dit grootsche en trotsche was iets hards gekomen... (...) Was er in Mussolini's toon iets oorlogszuchtigs geweest? vroeg Renato zich af. Misschien toch niet. Eerder iets van gestaald te zijn tegen oorlog, iets heroïsch.... Maar 'Christus, de Heer der Heerschers', die spreuk, gegrift boven de ingangspoort, dat leek toch een slecht gekozen onderschrift...'¹⁵²

Als het ideaal bereikt is, is dat meteen het einde van dat ideaal. Renato is de man van hoge idealen en nu hij ziet wat macht met Mussolini doet, krijgt hij enige twijfels. Het is voor het eerst dat de verteller Renato een dergelijke, kritische gedachte geeft ten aanzien van Mussolini. Even verderop staat in de vertellerstekst beschreven hoe half Florence staat te wachten tot Mussolini langs zal komen. Even later zoekt de man langs in zijn donkere auto, met grote snelheid. Uiteindelijk heeft niemand hem gezien. Er wordt geen oordeel gegeven, maar de lezer proeft hier een zelfde soort teleurstelling: nu Mussolini de macht heeft, gaat hij in grote vaart aan het gewone volk voorbij. Het is een eenzijdig gebeuren: het volk kijkt toe, Mussolini bepaalt. Toch is volgens Renato een sterke hand nodig om leiding te geven aan 'het volk'. Het volk moet als een kind worden beschouwd dat leiding nodig heeft, zo zegt hij. Het moet met wijsheid en strenge tucht worden opgevoed.¹⁵³ Dus hoewel Mussolini soms enigszins kritisch wordt bekeken, geeft de verteller door Renato heen ook aan dat zijn sterke leiderschap noodzakelijk is. Het moge duidelijk zijn dat mensen als Renato en

¹⁵⁰ Ibidem, 47.

¹⁵¹ Ibidem, 93, 94.

¹⁵² Ibidem, 123, 124.

¹⁵³ Ibidem, 171.

Gian Carlo – de fascist van het eerste uur – niet tot ‘het volk’ gerekend moeten worden. Zij maken een duidelijk onderscheid tussen het plebs en zichzelf.

Hoewel het hier over politiek en niet over literatuur gaat, wordt wel weer het idee van volksverheffing en van leiding geven aan de onwetenden naar voren gebracht, een opvatting die al eerder naar voren kwam als Margo Schartens opvatting in literair opzicht. Het is niet onlogisch dat wie in literair opzicht de volksverheffingsgedachte voorstaat, ook vindt dat een politieke groepering een dergelijke taak kan vervullen. En een sterke groep als de fascisten lijkt daar uitstekend geschikt voor: ze hebben zowel idealen als daadwerkelijke invloed. Het past zo bezien goed in Margo's opvattingen om het fascisme een warm hart toe te dragen.

Kritisch, maar vergoelijkend

Vanuit zijn torenappartement volgt Renato nauwkeurig de bewegingen in de politieke wereld. Hij ziet hoe de democraten en liberalen Mussolini tegenwerken en keurt dat af. Hij leest hoe kritisch en negatief sommige kranten schrijven en bedenkt dat dat misschien wel kan leiden tot het einde van de persvrijheid. Hij bekritiseert dergelijke maatregelen niet, maar vindt dat de tegenstanders moeten inbinden en moeten luisteren naar de man die Italië gered heeft van de chaos. Het feit dat een politieke partij er een eigen leger op na houdt, vindt hij ook acceptabel. Als echter in april 1924 de fascisten de verkiezingsoverwinning behalen, is hij niet onverdeeld gelukkig.

‘Herhaaldelijk hoorde hij vertellen, hoe men op vele plaatsen ruw was opgetreden, met stokslagen had gedreigd, ten einde de kiezers tot de fascistische rede te brengen. Dat stond hem niet aan. - Toch, overwoog hij, de verkiezingen mochten Mussolini niet een nederlaag bezorgen (...) En als dus een beetje pressie de overwinning kon verzekeren, moeten wij die pressie dan misschien niet, als een noodzakelijk kwaad, op den koop toenemen?’¹⁵⁴

Eigenlijk past dit niet in Renato's idealen van zelfopoffering voor het hoge doel, vrede, liefde en geweldloosheid, die hij eerder onder woorden heeft gebracht. Renato vergoelijkt nu geweld door het in het kader van het grote goed te stellen, waarbij hij dat ‘grote goed’ wel volledig binnen de fascistische opvatting daarvan plaatst. Hij bedenkt ook dat Mussolini de verkiezingen misschien maar beter kan afschaffen en zonder parlement moet regeren. Dat is precies wat Mussolini in praktijk doet vanaf 1924/1925: regeren met volmachten. De auteurs wisten dat ten tijde van schrijven uiteraard. Ze kiezen ervoor dat als goed idee in Renato's brein te laten ontstaan. Toch blijft in Renato's achterhoofd enige kritiek rondzingen: ‘Al deze

¹⁵⁴ Ibidem, 194.

overwegingen echter namen Renato's onvrede niet weg, dat in het Fascisme het beginsel van het geweld, al had dat ééns Italië van het Bolsjewisme gered, nog steeds niet werd prijsgegeven. Ook hinderde hem een zekere uitdagende toon, die wel niet oorlogszuchtig heeten mocht, maar toch wat al te lichtvaardig met het denkbeeld oorlog omsprong.¹⁵⁵ Het bolsjewisme was in de tijd dat de roman speelt, inderdaad op veel plekken verworpen tot een gewelddadige stroming, vandaar ook de term 'gered'. Renato heeft het in bovengenoemd citaat niet alleen over het fascistisch geweld in Italië zelf, maar ook over de retoriek ten aanzien van andere Europese landen. Waar Renato Mussolini eerder een soort goddelijke status toedichtte, pakt hij nu de wet van God erbij om aan Gian Carlo duidelijk te maken wat hij op Mussolini's houding tegen heeft. Hij citeert het oudtestamentische gebod: 'Gij zult niet doden' en het nieuwtestamentische equivalent: 'Hebt elkander lief', waar het zowel bij de fascistten als bij de mensheid in het algemeen nogal aan schort, geeft hij aan.

Al eerder is opgemerkt dat Renato's opvattingen die van de schrijvers lijken te zijn, hoewel die conclusie niet zomaar getrokken mag worden. Als dat echter zo is, laten de Schartens hier zien dat ze heel ver mee gaan in het gedachtegoed van het fascisme. Maar een zeker onderbuikgevoel is wel aanwezig; volledige overgave aan alles wat het fascisme lijkt te zijn, is niet aan de orde. Er wordt tot op zekere hoogte kritisch gedacht en inwendig afstand genomen. Echt eenduidig is het allemaal niet: enerzijds worden allerlei argumenten uit de kast getrokken om het gewelddadige in het gedrag van Mussolini en zijn partij te rechtvaardigen, anderzijds is het ook een bron van zorg. Vooralsnog lijkt het moeilijk een definitief oordeel te geven over het fascisme, omdat ze er middenin zitten. Dat geldt in elk geval voor Renato, mogelijk ook voor de Schartens.

Onrust in het land

De tweede helft van 1924 is een half jaar van veel onrust. In de zomer van dat jaar is de socialist Matteotti vermoord door een groep fascistten. Tegenstanders van het regime beschuldigen Mussolini ervan opdracht te hebben gegeven voor de moord. Steeds luider worden de stemmen van de tegenstanders, die zich onderling hebben verenigd in hun afkeer van het fascisme. Ze stellen het machtsmisbruik van sommige fascistische hoofden aan de kaak, eisen ontbinding van de nationale militie en proberen steeds meer mensen op te zetten tegen Mussolini en zijn partij.¹⁵⁶ Door de woordkeus van de verteller is duidelijk dat deze aan de kant van de fascistten staat. De moord wordt niet vergoelijkt, hoewel wel wordt vermeld dat het waarschijnlijk de bedoeling was het slachtoffer slechts papieren afhandig te maken, maar dat hij door de schermutseling vermoord zou zijn. De vermeende dader is iemand die al eerder bekendstond als een heethoofd, en het lijk is verdonkeremaand op een wijze misdadigers waardig. De tegenstanders buiten deze

¹⁵⁵ Ibidem, 194,195.

¹⁵⁶ Ibidem, 221.

informatie met gretigheid uit, schrijft de verteller.¹⁵⁷ 'De arme Matteotti moest tot elken prijs verheven worden tot den martelaar der onschuldige verdrukten.'¹⁵⁸ Tegenover deze dode zet de verteller de dood van een aantal fascistten. Eén van hen is een 'zachtaardige, waardevolle man', waardoor de verteller impliciet lijkt te zeggen: bij hém was het nog eens een onterechte doodslag! Desondanks begint Renato zich af te vragen of de regering misschien werkelijk schuld heeft. Maar tot zijn vreugde worden zijn twijfels en vragen korte tijd later weer de kop ingedrukt: Mussolini spreekt op 3 januari 1925 een vlamme rede uit, waarin het zijn tegenstanders tartend het hoofd biedt, zijn eigen moed en daden aanprijst en tegelijkertijd tot op zekere hoogte de verantwoordelijkheid op zich neemt.

'Inderdaad, mijmerde Renato na, hij heeft gelijk gehad met te zwijgen. Een man als hij, de redder en weeropbouwer van zijn land, kan niet ingaan op voorstellen van eereraden, kan zich niet gaan vrijpleiten van alle mogelijke lage verdenkingen. Het beeld van zijn leven, het sobere leven van den hardst werkenden man van heel Italië, moet volstaan en volstaat.'¹⁵⁹

Vervolgens wordt een opsomming gegeven van de vruchten van de regeringsperiode tot begin 1925: allerlei zaken, van onderwijs tot arbeidsrecht, en tot het verbod van de Vrijmetselarij, komen als wapenfeiten van Mussolini in een paar zinnen aan de orde. De verteller laat graag zien hoe constructief de regering van Mussolini was en is.

Een probleem dat niemand kan ontkennen, is het probleem van de Nationale Militie. Dit van oorsprong revolutionaire leger bestaat uit een heel aantal ongeschikte elementen: het was gewelddadig en ging losjes om met de wet. De verteller beschrijft hoe Mussolini daartegen optreedt: de fascistische regering zal optreden waar nodig, individueel geweld heeft geen zin meer. Wie zich daar niet aan houdt, zal streng gestraft worden. En inderdaad zitten meer dan zeventienhonderd fascistten gevangen die zich niet aan Mussolini's restricties hielden. Overigens is het geweld niet uit te bannen, want de plaatselijke hoofden nemen soms een loopje met Mussolini's inzettingen.¹⁶⁰ Gian Carlo wordt weer ten tonele gevoerd om als fascist in hart en nieren het 'tuig' en de 'schooiers' te verwensen, want 'ze bezoedelen de eer van heel het Fascisme.'¹⁶¹

¹⁵⁷ Ibidem, 219.

¹⁵⁸ Ibidem, 220.

¹⁵⁹ Ibidem, 224, 225.

¹⁶⁰ Ibidem, 229.

¹⁶¹ Ibidem, 231.

De gewelddadigheden door het fascisme gepleegd in oktober 1925 in Florence, worden met afschuw beschreven.¹⁶² De daden krijgen geen enkel vergoelijkend woorden van de verteller. Mussolini pakt de fascio in deze stad streng aan: de leiding wordt afgezet en rechtsvervolging op de verdachten wordt ingesteld. Mussolini laat weten: 'Dit geweld bemoeilijkt de regeering, het compromitteert haar. Het is anti-fascistisch.'¹⁶³ Het lijkt erop dat het eerdere geweld destijds gerechtvaardigd was vanwege het hogere doel en nu dat hogere doel bereikt is, geweld niet meer zomaar toegestaan is.

Ontmoeting met Mussolini

Bijna aan het eind van de roman krijgt Renato onverwacht een uitnodiging voor een onderhoud met Mussolini. Op het moment dat ze tegenover elkaar zitten en de eerste zinnen gesproken zijn, voelt Renato zich tot zijn verwondering zeer met de man verbonden:

'Hij voelde zich thuis, als bij een ouden vriend! Hij voelde zich vertrouwelijker gestemd dan met Rocca, meer gelijk-op zelfs dan met Gian Carlo. Het was vreemd. Mussolini had ook in 't geheel niet de norsche vervaarlijkheid van zijn portretten... Zijn oogen waren eerder zacht...'¹⁶⁴

Het zou goed kunnen zijn dat deze beschrijving gebaseerd is op de eigen ervaringen van Carel Scharten. Hij is tussen 1928 en 1937 zeven keer naar Rome gereisd om daar met Mussolini te spreken, soms zelfs zeer uitgebreid.¹⁶⁵ In dat geval zou Renato wel heel nadrukkelijk de spreekbuis van de Schartens zijn. Het is zeker aannemelijk dat hier een stukje persoonlijke ervaring in verweven is, juist omdat de gedachten van Renato op veel punten overeen lijken te komen met die van de Schartens. In een nooit gepubliceerd manuscript van Carel Scharten komen dezelfde gedachten naar voren als in de roman, maar dat manuscript is gedateerd 1943/44, en derhalve lijken de herinneringen daarin eerder een herhaling van de roman dan omgekeerd.¹⁶⁶ Inhoudelijk is dat manuscript dus niet echt bruikbaar om helder te krijgen wat de standpunten van de Schartens daardwerkelijk waren in de jaren dat de roman speelt. Hij schrijft daarin ook niet uitgebreider over zijn ontmoetingen met Mussolini, zodat er over de inhoud van de gesprekken helaas niets bekend is. Ook hoe het contact tot stand is gekomen en waarom Mussolini in de Schartens geïnteresseerd is, blijft onduidelijk.

¹⁶² Een zekere Luporini, een fascist, was vermoord, volgens de fascistten door een vrijmetselaar. Of dat wel of niet waar was, leek niet meer relevant. Een orkaan van verwoesting en vernieling van bezittingen van vrijmetselaars trok door Florence, op vele plekken werd brand gesticht, en een voormalig kamerlid en een advocaat die openlijk tegen het fascisme waren, werden vermoord.

¹⁶³ Scharten-Antink, *De Nar uit Maremmen Deel III: Naar de eeuwige stad*, 243.

¹⁶⁴ Ibidem, 272.

¹⁶⁵ Eenhuis, 'Politiek fout, literair ondermaats?', 74.

¹⁶⁶ Scharten, *Het ware karakter van Mussolini, van het fascisme en van het Italiaansche volk*.

Alle twijfels van de baan

In het gesprek met Renato laat de verteller Mussolini ook zijn plannen met de moerassen uit de doeken doen, waarvan de uitvoering uitgebreid verteld wordt in Schartens latere boek *Littoria*. Het is ook in ditzelfde gesprek dat Mussolini vertelt dat het schilderij 'Jonge Heerscher' is aangekocht door de regering, wat eerder in deze analyse al ter sprake kwam. Het hele gesprek is van een wonderbaarlijke vertrouwdheid en vertrouwelijkheid, waardoor Renato 'op eenmaal een groot en weldadig *vertrouwen* in zich [voelde] aangloeien.'¹⁶⁷ Alle twijfels die in de loop van deel drie misschien de kop opstaken omtrent Mussolini, worden bij Renato in één keer van tafel geveegd door dit gesprek. Het is niet denkbeeldig dat de verteller dit op deze manier heeft aangepakt om de lezer des te meer te overtuigen van de juistheid van Mussolini's denkbeelden en werkwijze.

Intussen begint Gian Carlo kritiek te krijgen op het bestuur van Mussolini: '[A]ls ik denk, hoe we zongen: 'voor onze vrijheid!', en ik denk dan aan de ge-leibande pers, aan de verbanningen naar de eilanden....'¹⁶⁸ Renato, weer helemaal vervuld met nieuw vuur na zijn gesprek met de Duce, verdedigt de leider en zijn keuzes:

'De drukpers, zeg je.... Eerst was die maar àl te vrij! Konden die schandelijke lastercampagne's nog langer worden geduld? Ik heb het voorzien, jaren tevoren, èn dat Mussolini een eind zou moeten maken aan dat stelselmatig vergiftigen van de publieke opinie, èn dat de gevaarlijkste giftmengers opgeborgen zouden dienen te worden.'¹⁶⁹

Dat de kranten daardoor saai en eensluidend zijn, neemt hij dan maar voor lief. Het is wel opvallend dat de auteurs Renato dit standpunt laat innemen. Juist voor een literator is vrije drukpers ontzettend belangrijk en de Schartens laten met hun latere irritatie over de Kultuurkamer ook duidelijk merken niet echt gediend te zijn van een leiband op dat terrein, zoals eerder geciteerd uit het dagboek. Juist mede door alle vrijheid in Nederland kon de boekenmarkt zo'n vlucht nemen, en als die vrijheid beknot wordt, is dat het einde van een florerend literair leven. Hier rijst dan de vraag of de Schartens Renato een standpunt doen innemen dat niet het hunne is of dat ze later andere ideeën hebben gekregen over de vrijheid van meningsuiting in het geschreven woord.

Renato ziet alles wat niet goed gaat als inherent aan het feit dat de beweging nog in de kinderschoenen staat. Hij voorziet een grote toekomst voor het fascisme. Dat is ook de laatste keer dat de

¹⁶⁷ Scharten-Antink, *De Nar uit Maremma Deel III: Naar de eeuwige stad*, 274.

¹⁶⁸ Ibidem, 281.

¹⁶⁹ Ibidem, 282.

politiek ter sprake komt in de roman. De serie lijkt een soort open eind te houden, wat ook niet vreemd is, aangezien de roman geschreven is een periode waarin de afloop nog onmogelijk te overzien was.

2.3.8 Samenvatting analyse deel III

De Schartens hebben tot op zekere hoogte voldaan aan de eis van de uitgever, namelijk via de hoofdpersoon de lelijke kanten van het fascisme beter te doen uitkomen. Ze hebben dat echter op zo'n wijze aangepakt dat het uiteindelijk toch één groot betoog is ten faveure van Mussolini en zijn partij. De kritiekpunten zijn niet weggepoetst, maar wel op dusdanige wijze verklaard dat ze het 'echte' fascisme en de leider in feite niet aangerekend kunnen worden. Door Renato een 'twijfelfase' te laten doormaken, die uitmondt in hernieuwd enthousiasme voor Mussolini en zijn partij, komt dat des te beter uit de verf. Beginnersfouten en uitwassen horen bij het ontstaan van de nieuwe orde in Italië, zo lijken ze duidelijk te willen maken. Die fouten en uitwassen zijn niet goed te praten, maar wel enigszins te bagatelliseren tegenover al het goede dat de Schartens zo graag willen laten zien aan de lezer.

2.4 Conclusie

Zoals al meerdere keren benadrukt, kan niet zomaar gezegd worden dat de Renato's mening altijd die van de Schartens is. Dat is ook onmogelijk te achterhalen. Mede door het voorwoord in het tweede deel echter mag de lezer er wel van uitgaan dat de protagonist min of meer de spreekbuis is van de auteurs, zeker omdat er hoegenaamd geen zaken in het verhaal te vinden zijn die dat tegen lijken te spreken. Daarmee is het politieke standpunt van Margo Scharthen-Antink ten tijde van het schrijven van deze romanserie wel duidelijk: hoewel niet alles goed te keuren is wat in naam van het fascisme gebeurt, zijn de grondbeginselen nog steeds de hare, zoals dat in het voorwoord staat geschreven. Het is goed dat een sterke partij de leiding neemt in een land, om op die manier het volk te sturen en verder te brengen. Een dergelijke standpunt sluit ook aan bij haar al eerder genoemde literatuuropvatting. Ze ziet in het fascisme veel constructiefs, zowel op politiek als op sociaal gebied, en voor dat moment (eind jaren twintig) is het voor haar het antwoord op de problematiek van die tijd in Italië.

3. Welke politieke standpunten worden zichtbaar in het dagboek dat Margo Scharten-Antink tijdens de oorlog bijhield?

3.1 Aanpak

Dit hoofdstuk zal weer een volgend stukje van de onderzoeksvraag beantwoorden. In dit hoofdstuk zal het door Margo Scharten bijgehouden oorlogsdagboek geanalyseerd worden, om zo te ontdekken welke standpunten zij er tijdens de oorlog op nahield. Waar mogelijk, zal ik ook in dit hoofdstuk verbanden leggen met de contemporaine (literaire) situatie, om zo tot inzicht in Margo Schartens positie te komen.

Ik zal vooral de politiek-gerelateerde stukken eruit lichten; die zijn ruimschoots voorhanden. Een groot deel van het dagboek bestaat uit huis-tuin-en-keuken-vertelsels, die ik grotendeels zal overslaan. Zo hier en daar vertelt Margo iets wat raakt aan haar schrijverschap, en voor zover relevant ga ik daar ook op in, omdat dat soms duidelijkheid kan geven over haar positie in het literaire veld en haar eigen opvattingen.

3.2 Bron

Vanaf november 1940 houdt Margo Scharten een dagboek bij. Het dagboek eindigt op 30 september 1944. Het dagboek is nooit gepubliceerd, hoewel het waarschijnlijk al vanaf het begin daarvoor bedoeld was. In het archief van het Literatuurmuseum in Den Haag zijn een paar zeer rommelige, slecht leesbare losse delen bewaard gebleven, en een keurig overgeschreven exemplaar. Dit overgeschreven exemplaar was bedoeld voor uitgave. Margo Scharten heeft er een inleiding bij geschreven. De inleiding is gedateerd 6 februari 1950.

Voor dit onderzoek maak ik gebruik van de overgeschreven versie. De losse onderdelen zijn waarschijnlijk wel eerdere versies, maar eveneens al geredigeerd (gezien de doorhalingen, verbeteringen met andere pen, passages die ertussen gevoegd dienen te worden, aanwijzingen voor witregels en dergelijke). Het zou kunnen zijn dat die aanpassingen in het origineel zijn gedaan, maar dan nog zijn er slechts een paar deeltjes beschikbaar. Bovendien beginnen die losse onderdelen pas in 1943, volgend op elkaar. Het lijkt erop dat het oorspronkelijk de bedoeling was het dagboek vanaf 1943 uit te geven, want de nummering begint in die losse versies ook pas daar. Omdat ook deze delen al publicatie-versies lijken – weliswaar mogelijk deels origineel, maar met de kans dat er pagina's zijn verwijderd en in elk geval incompleet, heb ik besloten het 'officiële' exemplaar te gebruiken in deze analyse.

Waar ik af en toe ook naar zal verwijzen, is het pakketje aantekeningen dat Carel Scharten bij het dagboek van zijn vrouw heeft geschreven. Hij geeft vooral aanwijzingen voor wijzigingen op woord- en zinsniveau, maar af en toe schrijft hij een hele passage die toegevoegd zou moeten/kunnen worden. Door

een paar aanwijzingen die hij geeft, rijst de vraag hoe letterlijk het woord 'dagboek' genomen kan worden. Een paar keer verbetert hij dingen inhoudelijk: bij een stukje over een telefoongesprek geeft hij aan dat de telefoon het toen niet deed, bij een ander stukje vraagt hij zich af waarom ze het verdraaid heeft, want ze was zelf niet thuis toen het beschrevene gebeurde, en ergens anders benoemt hij dat iemand die vertrokken zou zijn, helemaal niet toen al vertrok.¹⁷⁰ Het toont aan dat Carel waarde hecht aan de juistheid van de feiten en tegelijkertijd dat Margo duidelijk niet in alle gevallen de gebeurtenissen van een dag op diezelfde dag beschreef óf dat ze de beschrijvingen bewust aanpaste. Hoewel het in alle genoemde gevallen om op zichzelf onbetekenende details gaat, boet het dagboek op feitelijk niveau toch in aan betrouwbaarheid.

3.3 Achtergrond

Margo Scharten brengt de oorlogsjaren samen met haar man door in Florence en omgeving, waar ze al jaren woont. Het interessante hieraan is dat haar eerste en haar tweede vaderland bij verschillende partijen horen. Margo voelt zich voluit Hollands en beleeft de bezetting dan ook als de bezetting van haar eigen land. Tegelijkertijd woont ze in fascistisch Italië, dat zich verbonden heeft aan nazi-Duitsland, en had het fascisme in het verleden grote aantrekkingskracht op haar, zo bleek in het vorige hoofdstuk. Als in latere oorlogsjaren de geallieerden Italië de voet op de nek willen zetten, wordt het leven van Margo Scharten bedreigd door hen die tegelijkertijd haar medestanders zijn vanwege haar Hollandse achtergrond en sentimenten. Eén en ander levert tegenstrijdige gevoelens op, blijkt uit het dagboek.

3.4 Inleiding op het dagboek

In de inleiding blikt Margo Scharten terug op de periode vóór de inval in Nederland en vóór Italië zich actief in de oorlog mengde. Ze herinnert zich hoe een week na het Molotov-Ribbentroppact de inval in Polen plaatsvond en Europa nog meer in de greep van de oorlogsdreiging raakte.¹⁷¹ Ze herinnert zich hoe haar man zich ingespannen heeft om Holland te vrijwaren van een inval. Ze beschrijft hoe Carel, die op goede voet met Mussolini stond in de jaren dertig – er zijn meerdere persoonlijke gesprekken geweest, zoals gezegd –, een 'dramatischen brief' schreef, de dictator herinnerend aan 'zijn herhaaldelijk uitgesproken, bijzondere sympathie voor Nederland.'¹⁷² Als later in de Europese pers hardnekkige geruchten opduiken dat Mussolini ervoor gezorgd zou hebben dat een inval in Holland en België uitbleef, wil ze natuurlijk niet zeggen dat haar man dat op zijn conto kan schrijven, maar het zal 'niet anders dan goed hebben gedaan.'¹⁷³ Ook verderop in de inleiding beschrijft ze hoe zij en haar man, met name hij in feite, hun best hebben gedaan voor de vrede

¹⁷⁰ C. Scharten, *Aanteekeningen bij het oorlogsdagboek van mijn vrouw* (Archief M. Scharten-Antink Literatuurmuseum Den Haag; signatuur: A 00357 H 1) XIV, XIX, XVII.

¹⁷¹ Het Molotov-Ribbentroppact hield in dat de Russen beloofden zich afzijdig te houden als Duitsland Polen (of welk land dan ook) zou aanvallen. Dat zou een tweefrontenoorlog voor Duitsland voorkomen. Zo opende dit pact in feite de weg tot de Tweede Wereldoorlog.

¹⁷² M. Scharten-Antink, *Langs den rand van den afgrond*, V.

¹⁷³ Ibidem.

van Holland nog voor de inval op 10 mei een feit was. Het lijkt bijna alsof ze in deze inleiding haar grote liefde voor haar vaderland wil etaleren, zodat de lezer weet dat haar loyaliteit in de allereerste plaats daar ligt. Margo Scharten weet natuurlijk heel goed dat er in de oorlog geen neutraliteit en nuance mogelijk was, en als ze na de oorlog deze inleiding schrijft, is het begrijpelijk dat ze heel duidelijk wil maken aan welke kant ze stond in de oorlog. Dat is voor de lezers van belang, maar niet minder voor haar positie in literair Nederland. Wie een twijfelachtige of slechte reputatie had opgebouwd vanwege zijn houding in de oorlog, kon verder succes in de literaire wereld wel vergeten. Behalve aan het verdedigen van haar ‘persoonlijke’ positie heeft ze ook te denken aan het literaire positie.

Terugdenkend aan het moment dat Italië de oorlog verklaarde aan Engeland en Frankrijk, refereert ze aan de toespraak van Mussolini die op de radio te horen was op die dag en die ze op een openbare plaats beluisterde. ‘Kil klonk het. De mensen stonden verslagen te luisteren. “Hij is gek”, gromde er een. Een ander vloekte binnensmonds.’¹⁷⁴ Het is lastig om de waarheidsgetrouwheid hiervan in te schatten, omdat de inleiding bijna tien jaar na dato is geschreven. Maar mogelijk was het inderdaad zo dat op dat moment de charme van Mussolini al verdwenen was en hij voor de luisteraars kil en berekenend klonk. Misschien was het echt zo dat de gewone man op straat al niets meer had van de vurige enthousiaste houding ten aanzien van de Duce die wel uit de romancyclus *De Nar uit Maremmen* sprak. Het kan ook zo zijn dat met de kennis van bijna een decennium later de herinnering bewust of onbewust gekleurd is geworden, zeker als je je realiseert dat de uitgave van het dagboek bedoeld was als een soort rehabilitatie-document. In het dagboek zelf is die tijdsafstand tussen gebeurtenis en beschrijving niet aan de orde, wat het analyseren gemakkelijker maakt. Ook dan echter blijft staan dat het dagboek geschreven lijkt met het oog op publicatie. Dat houdt de mogelijkheid open dat Margo Scharten steeds het effect en het doel van het dagboek in het hoofd heeft gehouden. Passages die als hartenkreten klinken, kunnen ook met een bepaald effectbejag zijn geschreven. Die optie moet in het achterhoofd worden gehouden bij de analyse. Mogelijk is het dagboek niet bedoeld om authentiek te zijn, maar om een beeld te schetsen ter ondersteuning van Margo’s loyaliteit aan Holland en haar ideeën rondom het fascisme en Mussolini.

3.5 Het dagboek

Woede en teleurstelling over Duitsland en Italië

Al in het begin van het dagboek, op 9 december, maakt Margo Scharten haar opinie ten aanzien van de Duitsers volkomen duidelijk. Althans, de opinie die ze met de lezer deelt. Of dat ook haar werkelijke mening is, valt nog te bezien. Hoewel ze begrijpt dat het verdrag van Versailles een diepe vernedering voor de

¹⁷⁴ Ibidem, XVI.

Duitsers was, en ze in zekere zin snapt dat de Duitsers weer een grote natie willen zijn zoals vroeger, heeft ze geen goed woord over voor de praktijk zoals die heeft plaatsgevonden. De schandelijke woordbreuk waarmee de Anschluss is geforceerd, is onvergeeflijk. En iedere Duitser die zich niet schaamt voor de manier waarop Holland is bezet, veracht ze.¹⁷⁵ Nadrukkelijk 'de manier waarop', dat heeft ze onderstreept. Dat ze zich niet schamen dát ze het land bezet hebben, is voor haar blijkbaar minder ernstig dan de manier waarop dat gebeurd is. Het zegt iets over haar ideeën omtrent eer en rechtvaardigheid. Tot op zekere hoogte kan ze het willen vergroten van een rijk op 'eerbare' wijze schijnbaar nog begrijpen. Het toont aan dat ze een zekere objectieve afstand probeert te bewaren ten aanzien van de hele politieke situatie.

Tegelijkertijd is het begrijpelijk dat op veel momenten haar emoties wel naar voren komen; het is niet voor niets een dagboek. De teleurstelling over Mussolini's gedrag steekt ze niet onder stoelen of banken: '[D]at de Italiaansche regeering, of liever de Man die in één persoon de regeering vertegenwoordigt, met een zóó roekeloze onverantwoordelijkheid, zich door Hitler in dit misdadig avontuur liet meesleuren, - als ik in het uur van mijn dood eraan moest komen te denken, zou ik weten, den schuldige aan dàt volksverraad nòg niet te hebben vergeven, zoomin als het verraad van Duitschland aan ons.'¹⁷⁶ Het enthousiasme over Mussolini is zo te lezen nogal bekoeld. Waar in *De Nar uit Maremmen* bepaald gedrag nog goedgepraat werd en vooral de prestaties breed werden uitgemeten – ervan uitgaande dat de vertellerstekst overeenkomt met de mening van de schrijvers –, is dat hier verdwenen. Ook hier moet wel bedacht worden dat Margo een bepaald publiek in haar hoofd had bij het schrijven: Nederlanders die negatieve emoties ten aanzien van Mussolini zeer zouden waarderen. Of ze ook écht zo oordeelt op dat moment, is de vraag.

Dubbele gevoelens

De hiervoor genoemde tegenstrijdige gevoelens ten aanzien van beide partijen, verwoordt Margo al in februari 1941 bij de bombardementen op Italië door de Engelsen:

'Wij houden van Italië, ondanks alles. Natuurlijk, als Hollanders hebben wij maar één keus en één hoop, dat is Engeland! Toch geeft iedere wonde, niet aan het fascisme, maar aan het Italiaansche land en 't Italiaansche volk toegebracht, mij pijn en verdriet, de wreede bombardementen niet het minst.'¹⁷⁷

¹⁷⁵ Ibidem, 6 (09-12-1940).

¹⁷⁶ Ibidem, 7 (09-12-1940).

¹⁷⁷ Ibidem, 12 (11-02-1941).

Tegelijk beseft ze dat haar geliefde Italië wel verslagen móét worden, samen met Duitsland, om Holland weer vrij te krijgen. Ze schrijft dat het geen gespletenheid in haar gevoelens brengt, 'ik begrijp zelf niet hoe ik het rijm met elkaar. Het is mij soms, of ik onbewust wacht op toch nog een keer naar beter voor Italië alléén, al vraag ik mij af hoe dat zou kunnen als toch Duitschland erònder moet.'¹⁷⁸ Ze positioneert zichzelf hier expliciet als een tegenstander van het fascisme en het nationaal-socialisme.

Vertaling *De Nar uit Maremmen*

Kort daarna, op 10 april 1941, doet ze uitgebreid uit de doeken hoe ze ene Elena, die nog vaak voor zal komen in het dagboek, heeft leren kennen. Dat is een van die passages waardoor duidelijk wordt dat het dagboek voor publicatie bedoeld moet zijn geweest. Een dergelijke uitleg is in een persoonlijk document tenslotte overbodig. Deze Elena had de Duitse vertaling van *De Nar uit Maremmen* gelezen die in 1935 was uitgekomen. Ze had bedacht dat zij vanuit die Duitse vertaling wel een Italiaanse versie kon maken. Samen zijn ze al voor de oorlog dat grote project aangegaan, waarbij de Schartens steeds Elena's werk controleerden. Interessant aan deze passage, en de reden waarom ik hem beschrijf, is dat Margo uitlegt hoe het verliep met publicatie van de Italiaanse vertaling. Als de vertaling eenmaal af is, bieden ze het manuscript aan verschillende uitgeverijen aan. Met een zo duidelijk fascistische insteek zou uitgave geen probleem moeten zijn. Zeker omdat Mussolini de Duitse vertaling een aantal jaar ervoor ook gelezen had en zei dat hij het een prachtig boek vond dat iedereen gelezen moest hebben.¹⁷⁹ Drie keer echter ontvangen ze een weigering van de verschillende uitgevers, met als argument: 'Het boek, wat de Fascistische beweging betrof, begaf zich te veel in critiek.'¹⁸⁰ Bij deze passage is in 1947 een voetnoot geschreven: na de oorlog blijkt het boek op de in 1940 door de Italiaanse fascistten opgestelde index met verboden boeken te staan. Voor de Italiaanse fascistten is het boek blijkbaar niet fascistisch genoeg, terwijl het voor de Nederlandse pers bij verschijnen volkomen duidelijk was dat de schrijvers voorstanders van het fascisme waren.¹⁸¹ Pas na de oorlog wordt het voor Margo Scharten dan ook duidelijk waarom de uitgevers reageerden zoals ze deden. Ze laat dan niet merken wat ze vindt van het feit dat de Italiaanse regering zo geoordeeld heeft over het boek.

Het feit dat ze tijdens het vertaalproject geen seconde bezorgd lijkt om het boek te laten publiceren, wijst er wel op dat ze het boek zelf fascistisch genoeg vindt om goedgekeurd te worden én dat ze er geen moeite mee heeft de inhoud te delen met de Italiaanse lezer. Duidelijk is dat ze zelf nog steeds achter de inhoud staat, anders zou ze vertaling en publicatie niet gewild hebben. Het gaat dan over de periode na 1935, aangezien toen de Duitse vertaling pas op de markt kwam, tot zeker tijdens de oorlog, want de index

¹⁷⁸ Ibidem, 13 (11-02-1941).

¹⁷⁹ Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel I Het systeem*, 151.

¹⁸⁰ Scharten-Antink, *Langs den rand van den afgrond*, 21e (10-04-1041).

¹⁸¹ Bel, *Bloed en rozen*, 594 en 636.

van verboden boeken bestond daarvoor nog niet. Dat geeft te denken: iemand met een zo'n afkeer van Mussolini dat ze hem tot aan haar dood niet zal kunnen vergeven, zoals hierboven geciteerd, wekt de indruk een positief boek over Mussolini en zijn partij inmiddels ongepast te vinden. Dat dat niet het geval blijkt te zijn, is mogelijk een signaal dat Margo's expliciete stellingname ten aanzien van het fascisme en Mussolini niet helemaal strookt met haar echte gevoelens.

De roman *Gij en ik*

In de beginperiode van de oorlog zijn Margo en haar man bezig met het herzien van hun nog onuitgegeven roman *Gij en ik*. Margo geeft aan hoe ze wat passages hebben moeten aanpassen en tirades tegen Hitler hebben moeten schrappen. Ze schrijft hoe ze zich enige zorgen maakt of de Nederlandse lezer zich zal realiseren dat het boek in september 1939 speelt en de personages dus nog niets kunnen weten van mei 1940. 'Zullen zij begrijpen, dat wij ons hebben moeten intoomen, om al die mensen zoo argeloos te laten praten als zij doen?'¹⁸² Een dergelijke overweging kwamen we ook in het voorwoord van deel twee van *De Nar uit Maremmen* tegen. Blijkbaar kan ze zich voorstellen dat de inhoud van het boek *Gij en ik* weerstand zal opwekken in Nederland. Ze is wat teleurgesteld over hoe het boek uiteindelijk geworden is. Wel rijst na deze overwegingen van de schrijfster bij de lezer de vraag waarom ze het boek toch laten uitgeven in plaats van het te bewaren tot er andere tijden aanbreken. Mogelijk heeft dat heel eenvoudig een financiële reden. Of misschien realiseert ze zich onvoldoende dat Nederland geen behoefte heeft aan genuanceerde romans ten aanzien van de Europese politiek. Het is zelfs mogelijk dat ze, nu de uitkomst van de oorlog nog onduidelijk is, alle mogelijkheden wil openhouden.

Dat haar zorg over de ontvangst in Nederland niet ongegrond is, blijkt later. In december 1941 ontvangt ze een heftige brief van Hollandse vrienden naar aanleiding van het dan inmiddels uitgegeven boek. Precies waar Margo bang voor was: het staat mijlenver af van de beleving van de Nederlands lezer op dat moment. In haar dagboek verweert ze zich door aan te geven dat een tirade heet van de naald misschien beter aansluit bij de gevoelens, maar als schrijvers 'kunnen en willen wij niet denken bij pikzwart en sneeuwwit alleen.'¹⁸³ Ze beroept zich dus op een stukje beroepsplicht, stelt haar werk boven haar persoonlijke gedachten en gevoelens. Het lijkt erop dat haar ideeën wat dit aangaat, dicht aanliggen tegen de modernistische literatuuropvatting.¹⁸⁴ Ze reflecteert op politieke gebeurtenissen en probeert daarin kritisch te zijn, wat ze in haar romans terug laat komen, zo maakt ze duidelijk. Eerder hebben we gezien dat haar opvattingen meer aansluiten bij de volksverbonden literatuuropvatting, maar op dit moment lijkt ze dat juist niet te doen. Vanuit de volksverbonden opvatting was te verwachten geweest dat ze juist in haar roman

¹⁸² Scharren-Antink, *Langs den rand van den afgrond*, 22 (13-04-1941).

¹⁸³ Ibidem, 37 (1912-1941).

¹⁸⁴ Dorleijn e.a. 'Literaire kritiek in Nederland en Vlaanderen tijdens de jaren dertig', 30.

de lezer wilde duidelijk maken wat wel en niet juist was. Het kan zo zijn dat ze deze verwijzing naar nuance slechts heeft opgeschreven in haar dagboek ter verdediging van haar eigen werk. Bovendien is het natuurlijk ook zo dat er tussen de twee uitersten van beide opvattingen nog allerlei nuances bestaan. Het is niet zo dat er geen enkel overeenkomend standpunt zou zijn tussen de aanhangers van de verschillende opvattingen. Overigens staat deze passage alleen in haar dagboek en heeft ze dit niet teruggeschreven aan de briefschrijver.

Teleurgesteld in Mussolini

Het boek *Gij en Ik*, minder briljant dan gehoopt, is niet de enige teleurstelling van de laatste tijden, schrijft Margo. Ze hadden in de jaren dertig een plan om een groot, meerdelig werk te schrijven, *De toekomst der wereld*, een boek dat moest gaan over de gevaren voor en de toekomst van Europa. Ze schrijft:

‘De groote fout, die wij begingen in die conceptie, was de rol die wij toch nog toekenden aan het nieuw-opgestane Italië; wij hadden nog vertrouwen – hoe bitter enkele jaren later beschaamd! – in Mussolini’s “veldslag van het graan”, in zijn Londensche ontwapeningsvoorstellen, in zijn Pact van Vier, dat de hoeksteen scheen van een gepacificeerd Europa, en in zijn woorden tot de boeren der gedempte Pontijnsche moerassen: “Dit is de oorlog, waaraan wij de voorkeur geven.” (...) [I]n de herfst van ’37 viel de reis van Mussolini naar Berlijn ons als een nachtmerrie op het hart. (...) Toen zei mijn man: “Italië is verloren.” Mussolini, eens door Hitler in alles gecopieerd, bleek de slaafsche navolger geworden van de Duitsche slavernij.’¹⁸⁵

In het verlengde daarvan refereert ze aan het feit dat in 1938 ook de jodenvervolging op last van Hitler een aanvang neemt. Ze spreekt over ‘booze zweren, die het inwendig verderf verrieden.’¹⁸⁶ In deze passages wordt de ontgoocheling ten aanzien van Mussolini duidelijk verwoord. Italië onder Mussolini zou nooit Europa naar hogere vrijheid en naar broederschap leiden, integendeel. Als een slaafje van Hitler helpt Mussolini haar naar de afgrond. Margo Schar ten laat de lezer in haar dagboek merken dat ze al sinds 1937 diep teleurgesteld is in de Italiaanse leider. Ze geeft in sarcastische bewoordingen weer hoe zijn grootheidswaanzin volgens haar zijn gezonde verstand aantast. In december 1941 schrijft ze:

¹⁸⁵ Schar ten-Antink, *Langs den rand van den afgrond*, 23 (14-04-1941). Ze refereert hier naar gebeurtenissen in de jaren dertig. De ‘Londensche ontwapeningsvoorstellen’ betreffen een afspraak tussen Engeland, Italië, Frankrijk en Japan over beperking van marinebewapening, om een wapenwedloop zoals bij de Grote Oorlog te voorkomen. De ‘Pact van Vier’ was een overeenkomst tussen Engeland, Frankrijk, Duitsland en Italië om de internationale veiligheid te verzekeren.

¹⁸⁶ Schar ten-Antink, *Langs den rand van den afgrond*, 23 (14-04-1941).

‘Mussolini – de oorlogswaan heeft hem gek gemaakt blijktbaar – verklaart met een waanzinnig roekeloos gebaar den oorlog aan Amerika. Een keffer die een olifant uitdaagt! Zijn dapper meedoen ‘in duodecimo’ aan Duitschlands gigantische strijd tegen Rusland, is waarlijk al zielig genoeg!’¹⁸⁷

Overigens is het niet alleen zo dat Mussolini teleurstelt in zijn buitenlandpolitiek. Ook in Italië zelf ziet Margo het misgaan. Ze becommentarieert bijvoorbeeld de aankondiging van een ‘enthousiaste manifestatie’: ‘Zij weten dus van te voren dat die manifestatie enthousiast zal wezen? Natuurlijk weten ze dat. Ze moest ook eens niet enthousiast wezen, die volksmanifestatie... een lelijke wraakneming zou er volgen!’ De naaister vertelde haar pas dat ze bij zo’n manifestatie was opgeroepen en haar broer haar maande dat ze direct moest gaan, omdat hij anders op zijn ziel zou krijgen van de zwarthemden.¹⁸⁸ Dat is heel andere taal met betrekking tot de zwarthemden dan de taal die in *De Nar uit Maremmen* wordt gebezigd. Daar werd nog gesproken over frisse, enthousiaste, moedige jongemannen, terwijl het hier over agressieve, dreigende dwingelanden gaat. Toch blijft de lezer bij zulke nadrukkelijk negatieve passages zitten met de vraag hoe het dan zit met bijvoorbeeld die poging tot het uitgeven van *De Nar*. Een dergelijk boek verspreiden zou de schrijvers ervan in feite neerzetten als bewonderaars van Mussolini, wanneer de lezer ervan uit zou gaan dat de mening van de Schartens verweven zit in de hoofdpersoon Renato.

Kritiek op elke natie

Margo probeert in haar dagboek te bedenken met wie de Nederlandse natie bevriend zou kunnen zijn, aangezien ‘onze groote Huizinga’ al had gezegd dat naties over het algemeen met een aantal andere bevriend (moeten) zijn. Ze gaat in gedachten alle Europese naties af en bij Italië schrijft ze dat dat land geen optie is, aangezien de Italianen ‘zich nog niet tegen het Fascisme dorsten te verzetten toen dat (...) rot was geworden, (...) die weerloos de ignobele Jodenvervolging aanvaardden en zich koest hielden bij Mussolini’s dollemans-oorlogsverklaringen.’¹⁸⁹ Het fascisme is in Margo’s ogen moreel verwerpelijk geworden en ze wil dat de lezer dat weet. Maar andere landen krijgen er ook van langs; het komt er op neer dat er geen land is waarmee Holland bevriend zou kunnen zijn. Deze passage laat zien dat niet alleen vijandelijke landen op Margo’s afkeuring kunnen rekenen, ook de geallieerden worden terzijde geschoven als ten diepste ongeschikt. Ook hier is weer een poging tot afstandelijkheid en kritisch reflecteren merkbaar: ze doet niet zondermeer alsof de mogelijke redders van Holland volmaakte naties zijn, zonder gebreken. Ze ziet heel Europa als een vervallen continent, waar morele zwakte, egoïsme en machtswellust hoogtij vieren. Amerika

¹⁸⁷ Ibidem, 36a (12-12-1941).

¹⁸⁸ Ibidem, 27 (31-05-1941).

¹⁸⁹ Ibidem, 28 (31-05-1941).

blijft ook niet buiten schot: de strijd tussen blank en geel is niet verfoeilijker dan het 'opportunistisch heulen van John Bull en Uncle Sam met vadertje Stalin, dien zij toch een roekeloos despoot weten.'¹⁹⁰

Er spreekt uit Margo's woorden behalve afstandelijkheid ook een streng oordeel. Kritisch reflecteren past wel binnen haar opvattingen van het schrijverschap, dat heeft ze al eerder aangegeven. Toen wilde ze echter niet ongenueanceerd schrijven en oordelen – in de roman *Gij en Ik* –, terwijl ze dat hier juist wel doet. Mogelijk heeft dat ook te maken met het genre: in een dagboek kan andere taal gebezigd worden dan in een roman, zelfs al schrijft Margo haar dagboek ook voor publiek. Tegelijkertijd is het ook denkbaar dat ze bewust al deze landen beoordeelt, juist met de gedachte aan toekomstige lezers. Ze stuurt hierin het 'onwetende volk' door beoordelingen te geven en deze uitgebreid toe te lichten. Het zou in haar opvattingen van de literator als richtinggever voor het volk passen.

Afstand van elke stroming

Door al deze oordelen neemt ze in feite afstand van iedere politieke stroming. De gebeurtenissen op het Europees toneel probeert ze in het grote geheel te zien. Zo refereert ze aan het socialisme, dat zeker zijn nut heeft gehad. Maar, vraagt ze zich af, 'of wij ooit later zullen moeten inzien, dat ook aan het Nationaal-socialisme zijn taak in het wereldbestel was toegewezen? Misschien dan de taak van een geesel te zijn geweest voor het zeker niet schuldeloos Europa van dezen tijd.'¹⁹¹ Niet alleen van politieke standpunten neemt ze afstand, ook religieuze stromingen valt ze af.

'Sinds jaren reeds heb ik gedacht, dat een waarlijk schoon en oprecht mensdom pas zou kunnen ontluiken, zoodra niet alleen de enkeling, doch het meerendeel der zielen het buiten de thans heerschende kerken zou kunnen stellen; 't geen echter allicht pas na eeuwen nog van strijd en nood zich zal kunnen verwerkelijken. Soms denk ik ook, of al hetgeen wij thans beleven, niet een dier noodzakelijke, achterwaartsche stappen is, vanwaar een nieuwe sprong vooruit naar beter zal kunnen worden gedaan.'¹⁹²

Ook nu wordt zichtbaar dat ze een vrouw van idealen is: ze heeft bepaalde ideeën die volgens haar ter grondslag moeten liggen aan een vredige en harmonieuze wereld. Wanneer ze dat terugziet in een bepaalde stroming, zoals in de jaren twintig en dertig in het fascisme, haakt ze met instemming aan. Wanneer de stroming echter niet meer strookt met haar eigen waarden, neemt Margo afstand. Dat geldt zowel politiek als religieus, blijkt uit haar woorden.

¹⁹⁰ Ibidem, 38 (20-12-1941).

¹⁹¹ Ibidem, 50 (22-02-1942).

¹⁹² Ibidem, 49 (22-02-1942).

De Kultuurkamer

In het eerste hoofdstuk is al gesproken over de instelling van de Kultuurkamer. Zoals daar ook vermeld, heeft het echtpaar Scharten zeer duidelijk gemaakt zich niet aan te melden als lid, hoewel het de vraag blijft of ze dat ook inderdaad niet gedaan hebben. In het dagboek komt dit onderwerp uitgebreid aan de orde, wanneer ze een brief – waarschijnlijk van Wereldbibliotheek – hebben ontvangen, waarin de instelling van dit orgaan wordt vermeld. Het lijkt erop, getuige Margo's woorden, dat ze zich vooral diep beledigd voelt bij de gedachte dat artiesten leiding nodig hebben. Ze spreekt niet over beknutting van vrijheid, mogelijk omdat dat toch al eerder het geval was, of omdat dat in hun geval niet zo'n probleem zou zijn gezien de publicaties uit het verleden. Haar man is duidelijk: 'Een knappe mof die mij daartoe krijgt', zegt hij volgens het dagboek.¹⁹³ Ze vragen zich wel af wat de collega's in Holland doen, maar wat Margo zelf betreft, 'ik begrijp niet, hoe iemand, die het financieel ook maar eenigszins bolwerken kan, zich in wil laten met de opgedrongen fraaiigheid van een dressuurkamer.'¹⁹⁴ Dat is wel een opvallende uitspraak, aangezien zij en haar man een flinke toelage krijgen van het Departement voor de Kunsten. Over het geld dat ze ontvangen, rept ze overigens zelf nergens in haar dagboek, wat een bewuste keuze zou kunnen zijn.

Evaluatie op Mussolini

Het is in diezelfde periode dat een uitgebreide uiteenzetting is neergeschreven over de verwording van Mussolini. Kort gezegd komt het er op neer dat het Italiaanse volk de schuldige is. Margo Scharten schrijft: 'Natuurlijk staken er in dezen zeker toch buitengewone man de verholten kiemen van wat er gaandeweg aan den onverbiddelijken dag is gekomen. Doch indien Mussolini met zijn gaven en zijn wilskracht, geregeerd had over een kloek volk met een normaal gevoel van eigenwaarde om bij tijd en wijle, maar van den aanvang af, te toonen dat hun niet ging, en wat zij niet van plan waren zoo maar met dichte oogen te slikken, dan zou alles heel anders hebben kunnen loopen.'¹⁹⁵ Pagina's lang somt ze voorbeelden op om haar stelling te ondersteunen. Het slotargument is haar persoonlijke ervaring. Haar man heeft meerdere ontmoetingen met Mussolini gehad, maar blijkbaar was Margo bij zeker één van deze ontmoetingen ook aanwezig. Ze schrijft daarover:

'De eersten maal dat wij hem ontmoetten (...) en dat wij ons een uurlang met hem onderhielden, leek hij mij een zeer serieuze, een idealistisch aangelegde man, jong nog van uitzicht, ascetisch mager en met een warmen, rustigen blik, geheel in tegenstelling met de geweldige oogen-trekkende foto's, die hij (...) deed verspreiden om er de massa mee te biologieeren. Tegen ons was hij toen

¹⁹³ Ibidem, 53 (17-03-1942).

¹⁹⁴ Ibidem, 54 (17-03-1942).

¹⁹⁵ Ibidem, 57 (24-03-1942).

eenvoudig van optreden, spontaan in allerlei uitingen, en (...) [w]at ons 't meest opviel was, dat hij de gave had, naar een ander te kunnen luisteren.¹⁹⁶

Deze beschrijving komt vrij precies overeen met hoe in *De Nar uit Maremmen* de ontmoeting tussen Renato en de Duce wordt beschreven. Het is duidelijk dat die passage gebaseerd was op de persoonlijke ervaring van de Schartens. Margo Scharten geeft de schuld aan 'het juk van adoratie' dat het volk hem oplegde en 'het juk der alleenheerschappij' dat hij zichzelf oplegde, dat Mussolini geworden is tot wie hij op dat moment is. Ze beschrijft in dit gedeelte ook het moment waarop ze zelf 'begon te aarzelen omtrent de waarde en het gevaarlooze van het Fascisme.'¹⁹⁷ Helaas vermeldt ze alleen een specifieke lokale bijeenkomst, geen jaartal of iets anders waardoor herleidbaar is wanneer die kentering in haar opvatting ontstond.

Hoewel ze eerder heel onverzoenlijk over hem sprak, lijkt ze Mussolini nu min of meer in de slachtofferrol te duwen. Opvallend is dat ze de adoratie van het volk in *De Nar uit Maremmen* juist positief duidde: bereid voor een hoger doel te gaan, dat meer liefhebben dan jezelf. Zelf lijkt ze, samen met haar man, destijds ook echt meegegaan te zijn in die adoratie, zo zagen we in de analyse van de romanserie. Nu noemt ze zichzelf een 'vreemdeling' tegenover het Italiaanse volk, iemand die men de verdwaasde aanbidding van het Italiaanse volk niet kan aanrekenen. Het lijkt erop dat ze zichzelf verdedigt, ook door Mussolini als aimabel te beschrijven tijdens hun ontmoeting. Eén en ander suggereert dat de lezer het haar niet kwalijk moet nemen dat ze ooit ook enthousiast over Mussolini was.

Beoordeling *De Nar uit Maremmen*

Dat ze schrijft met een mogelijke lezer in haar achterhoofd, blijkt ook uit de aanvang van het volgende dagboekstukje. Ze stelt zich daar voor dat een lezer haar een kritische vraag stelt.¹⁹⁸ Preciezer, ze stelt zich voor hoe een lezer zich misschien afvraagt of ze geen spijt heeft van *De Nar uit Maremmen*. Dan volgt een ruim twee pagina's beslaand betoog waarom ze er zeker geen spijt van heeft. Een aantal passages uit deze verhandeling wil ik opnemen, omdat ze goed weergeven hoe Margo Scharten haar eigen werk beoordeelt. 'Mij lijkt de Nar nog altijd een onzer beste boeken. De grondbedoeling ervan was immers volstrekt niet een ophemeling van het jonge Fascisme.'¹⁹⁹ Ze doet uitvoerig uit de doeken hoe het werk tot stand is gekomen. Dat het fascisme er een rol in speelt, kwam als vanzelf: 'Die Nar zou leven in de jaren, die wij zoo juist beleefd hadden, in de beginjaren van het Fascisme. Dien achtergrond historisch te teekenen trok ons aan, want wij hadden in de leuzen der nieuwe beweging, plicht, tucht, zelftucht vooral, even zoovele

¹⁹⁶ Ibidem, 61, 62 (24-03-1942).

¹⁹⁷ Ibidem, 59 (24-03-1942).

¹⁹⁸ Ibidem, 62 (25-03-1942).

¹⁹⁹ Ibidem, 62 (25-03-1942).

heilmiddelen meenen te vinden voor de kwalen van onze ruwe, bandelooze samenleving van na den oorlog van '14.²⁰⁰ En even daarna: 'Als ik nu, in het licht van thans, dat boek doorblader, dan denk ik dat wij aan verscheidene symptoomen, alhoewel erin aangestipt, een grooter gewicht hadden moeten hechten. Doch over 't algemeen genomen lijkt mij het beeld dier jaren niet onjuist.'²⁰¹ Ze geeft aan hoe ze de 'betreurenswaardige feiten' niet hebben verzwegen.

Ook in de jaren die ná de uitgave van *De Nar uit Maremmen* volgden, waren er de nodige smetten op het blazoën van het fascisme. '[D]och ook toen nog scheen de aftreksom van verdiensten en deficit verre in 't actief te blijven. Eerst om en bij de jaren '37 en '38 sloeg de schaal geheel naar de andere zijde over; toen waren het juist de Fascistische kopstukken, in wie de ruwheid en de leelijkheid van den modernen tijd, in plaats van overwonnen, juist geïncarneerd leken.'²⁰² Margo Scharten spreekt hier duidelijk van de kentering in haar denken, waar ze al eerder over schreef. Interessant is dat ze zelf volledig overtuigd lijkt te zijn van de onpartijdigheid van *De Nar uit Maremmen*, terwijl zowel de uitgever als recensenten – wat ze daar verder dan ook van vonden – geen moment twijfelden over de kant waar de Schartens stonden. Het boek ademt bewondering voor het fascisme.

Of Margo Scharten nu voor haar mogelijke lezers haar objectiviteit in het boek probeert duidelijk te maken, of dat ze werkelijk vindt dat ze neutraal is geweest, blijft de vraag. Zeker omdat deze passage zo expliciet aan mogelijke lezers is gericht. Dan kan een bepaald effectbejag zeker niet worden uitgesloten. Ze kijkt in haar beoordeling ook niet alleen naar de inhoud – waarvan ze blijkbaar zelf aanvoelt dat daar kritiek op kan zijn gezien het thema –, maar ook naar de kwaliteit zelf: het is 'een onzer beste boeken', vindt ze. Ze kijkt ook nu het haar gaat om de thematische inhoud, wel naar de literaire kwaliteit. Hoewel ze verder niet uitlegt waaróm ze het dan een van hun beste boeken vindt, is de uitspraak op zichzelf interessant, zeker omdat de kritiek het duidelijk níét een van de beste boeken van het echtpaar vindt.²⁰³ Voor haar is inbedding van het verhaal in de lokale sociale en politieke context belangrijk, passend bij haar literatuuropvattingen en haar eerdere werk. Mogelijk dat ze de kwalificatie 'een onzer beste boeken' daarop baseert, want de contemporaine maatschappelijke en politieke context zijn zeker goed uit de verf gekomen in de romanserie. Vanuit haar opvattingen is het dus begrijpelijk dat ze het een goed boek vindt, los van de objectiviteit dan wel subjectiviteit ten aanzien van het fascisme.

²⁰⁰ Ibidem, 64 (25-03-1942).

²⁰¹ Ibidem.

²⁰² Ibidem.

²⁰³ Eenhuis, 'Politiek fout, literair ondermaats?', 74.

Scheldkanonnade op de Duitsers

Zo af en toe ontvangen de Schartens in Italië een courant uit Nederland. Geen ondergrondse blaadjes uiteraard, maar een officiële krant met nieuws dat de Duitsers gepubliceerd willen hebben. In haar dagboek bekritiseert Margo Scharten op felle toon datgene wat ze leest: officiëren die zich moeten melden om naar Duitsland te gaan, het dragen van de jodenster en de restricties op het gedrag van Nederlanders ten aanzien van joden, arrestaties van mensen die mogelijk in het verzet zitten. Ze laat geen spaander heel van de Duitsers en hun praktijken.²⁰⁴

Dat is vaker het geval in het dagboek; zodra Margo een gelegenheid ziet de Duitsers te bekritisieren, grijpt ze die meteen. Ergens schrijft ze bijvoorbeeld over haar cactus: 'Wat was hij eigenlijk leelijk! Hij was zonder charme. Stug en wreed en slagvaardig, zoo stond hij daar met al zijn lange, sterke stekels uitgestoken naar alle kanten. 't Leek wel een Duitscher.'²⁰⁵ Aan haar standpunten ten aanzien van de Duitse politiek moet de lezer niet twijfelen, dat blijkt gedurende het hele dagboek. Haar taalgebruik is op die momenten ook anders, minder salonfähig. Maar of dat nu haar werkelijke standpunten zijn, of dat deze extreme felheid bedoeld is om de toekomstige Nederlandse lezer te laten zien hoezeer anti-Duits ze was, is niet duidelijk. Margo zal ongetwijfeld geweten hebben dat felheid waarschijnlijk geprefereerd zou worden boven nuance. Bovendien: hoe feller over de bezetter, hoe sterker haar positie straks na de oorlog. Ze zal begrepen hebben, hoewel ze ver weg in Italië zat, dat collaboratie streng veroordeeld zou gaan worden. Gezien haar vooroorlogse reputatie van Mussolini-volgeling, waar men in de literaire wereld wel van overtuigd was, had ze zeker wat aan te tonen, als ze na de oorlog nog een plaats wilde hebben in het literaire veld.

Contact tussen Mussolini en Carel Scharten

In de aantekeningen die Carel Scharten ter verbetering van het dagboek van zijn vrouw heeft geschreven, staat een lange passage die hij ertussen zou willen hebben. De inhoud ervan is wat lastig te duiden. Hij vindt dat ze moet beschrijven hoe 'mijn man' audiëntie had aangevraagd bij Mussolini om uit te leggen

'dat de Hollanders, ook al won de Spil den oorlog, er nooit toe te bewegen zouden zijn, gehoorzaam het Nationaal-Socialisme aan te hangen, en dat dus alle drijven in die richting, met Mussert en het Nieuwe Europa en de Germaansche lotsverbondenheid en al dat moois meer, volkomen nutteloos was. Hij hoopte dat Mussolini dit aan Hitler zou willen bijbrengen ten einde Holland nú meer vrijheid en in de toekomst zijn eigen vrije ontwikkeling te laten, en zodoende noodeloze rampen te vermijden.'²⁰⁶

²⁰⁴ Ibidem, 77-79 (02/03-06-1942).

²⁰⁵ Ibidem, 129 (22-07-1943).

²⁰⁶ Scharten, *Aantekeningen bij het oorlogsdagboek van mijn vrouw*, VI.

Deze passage zou tussengevoegd moeten worden aan het eind van januari 1942. Het antwoord van Mussolini had echter geluid dat hij te druk was en of Carel Scharten zijn gedachten rondom het onderwerp zou willen opschrijven. Scharten schrijft over dat Margo daarover moet noteren: 'Mijn man heeft geantwoord erkentelijk te zijn voor de belangstelling, ten opzichte van ons vaderland betoond, blijkens het uitgesproken verlangen, een schriftelijk verslag te ontvangen van wat hij mondeling had wensen uiteen te zetten.'²⁰⁷ Hij schreef in de brief dat het echter een te lang epistel zou worden en daarom hoopte Carel dat hij toch nog een onderhoud zou krijgen. Daarbij verhaalde hij ook over het boek *Gij en Ik*, noteert hij in zijn aantekeningen. Het lijkt erop dat Carel Scharten het boek *Gij en Ik* aanhaalde om Mussolini iets te laten zien over de gevoelens in Holland, maar duidelijk dacht hij tegelijkertijd dat het boek zeker door Mussolini zou worden geaccepteerd. Het is dus waarschijnlijk dat Carel (en mogelijk ook Margo) het boek dusdanig positief of neutraal ten aanzien van het fascisme vonden, dat ze het Mussolini onder de aandacht wilden brengen. Waren ze ook maar enigszins bezorgd over de inhoud en wat Mussolini daarvan zou vinden, dan zou Scharten dit boek niet in zijn brief hebben genoemd.

Opvallend is deze aantekening van Carel Scharten wel, want de tekst aan Mussolini is zodanig geformuleerd, dat deze ook uitgelegd kan worden als positief ten aanzien van Mussolini's politiek. Dat Margo besloten heeft deze informatie in eerste instantie niet op te nemen in haar dagboek – hoewel natuurlijk niet meer na te gaan is of ze van plan was de adviezen van haar man op te gaan volgen –, kan er op wijzen dat ze inschatte dat de Hollandse lezer dergelijk contact met Mussolini niet zou begrijpen en waarderen.

Gebrek aan moed in Italië

Uitgebreid beschrijft Margo Scharten op zeker moment een gesprek met vriendin Elena, die drie zonen heeft die meevechten in de oorlog. Elena is nog steeds overtuigd van de noodzakelijkheid van de oorlog en van de juistheid van Mussolini's bewind. Margo Scharten, fel als altijd, gaat daar scherp tegenin. Ze vindt dat het Italiaanse volk in opstand zou moeten komen; door 's nachts leuzen op Florence's muren te spuiten, proberen ze dat ook te doen, maar de zwarthemden verwijderen het in alle vroegte weer en alles blijft bij het oude. Volgens Margo heeft Mussolini nog één kans: 'Één kans om de verloren volksliefde te herwinnen... als hij zijn machtswellust en zijn hoovaardij liet varen en voor het toegestroomde volk van Rome op het Altaar van het Vaderland geklommen, uitriep: "Italia, perdonami! Italiani, perdonatemi!"'²⁰⁸ Weer maakt ze duidelijk dat er een ernstig verval bij Mussolini plaatsgevonden heeft, maar dat hij van oorsprong volgens haar wel terecht geliefd was vanwege zijn goede kanten. Ook met andere Italianen spreekt ze regelmatig

²⁰⁷ Ibidem.

²⁰⁸ Scharten-Antink, *Langs den rand van den afgrond*, 89a (25-01-1943).

over de oorlog. Het liefst vertelt ze dan over de Duitse wandaden in Holland en de heldendaden van het verzet. Ze wekt tegenover haar Italiaanse kennissen de indruk dat het gros van de Hollanders zich actief verzet tegen de Duitsers, met name in het 'trieste Jodenprobleem'.²⁰⁹ Ook hier is het aannemelijk dat ze dat doet om haar toekomstige lezer te laten zien hoezeer ze Holland waardeert. De moedige Hollandse houding zet ze af tegen het gebrek aan 'moreele moed' en protest in Italië.

Ook voor de oorlog was dat gebrek aan moed er al, vertelt ze. Voor de oorlog was haar man lid van de sociëteit 'Leonardo da Vinci' in Florence. Op zeker moment werd van de tachtig leden van joodse afkomst, ongeveer een kwart van het totale ledental van dat moment, van hogerhand het lidmaatschap afgenomen. De man van Margo Scharten zegde niet zijn lidmaatschap op, maar verscheen eenvoudig nooit meer 'daar waar men tachtig medemenschen als oud vuil uit had weggevaagd'.²¹⁰ Volgens Margo was hij de enige die een vorm van protest liet zien; alle Italiaanse leden lieten het protestloos gebeuren. De lezer kan zich bij deze passage wel de vraag stellen waarom Carel Scharten niet officieel zijn lidmaatschap opzegde en op die manier formeel zijn standpunt duidelijk maakte. Het is opmerkelijk dat Margo zo lovend over haar man schrijft ten aanzien van dit protest tegen antisemitisme, aangezien hij zich in het verleden (jaren tien van de twintigste eeuw) openlijk antisemitisch had uitgelaten. Hij begon een kroniek over joodse auteurs bijvoorbeeld met de melding dat hij een hekel had aan joden en Duitsers.²¹¹ Het is goed mogelijk dat Carel Scharten sindsdien van standpunt is veranderd. Maar dat Margo het doet voorkomen alsof Carels loyaliteit aan joden een soort vanzelfsprekendheid was, is wel opvallend. Mogelijk doet ze dit om haar man alvast te verdedigen tegen mogelijke aantijgingen over zijn jodenstandpunt uit het verleden.

Een brief aan Mussolini

In Carel Schartens aantekeningen is ook een stukje te lezen dat hij zou willen invoegen bij 7 januari 1943, weer iets aangaande zijn contact met Mussolini. Hij suggereert een passage waarin onder andere het volgende moet staan:

'Hoewel van onze vroeger sympathie voor Mussolini weinig meer over is dan een melancholieke herinnering, verbitterd door veel scherpe kritiek en jammerlijke inzichten in zijn steeds meer bedorven karakter, is mijn man van oordeel, dat, zolang de Spil de oorlog winnen kan en dus de invloed van Mussolini nog zijn gewicht zou kunnen leggen in de schaal van den vrede, wij van de vriendschappelijke verhouding van eertijds gebruik moeten maken, om zijn oude genegenheid voor Holland wakker te houden, en niet minder... het schuldgevoel, dat zoo nu en dan hem kwellen zal.

²⁰⁹ Ibidem, 89c (14-02-1943).

²¹⁰ Ibidem, 91 (14-02-1943).

²¹¹ Bel, *Bloed en rozen*, 156, 157.

Zoo schreef mijn man hem vandaag (...). Mijn man besloot zijn brief aldus: “Wil, Duce, onze ernstigste wensen aanvaarden voor een Italië, groot en vrij van elken dwingenden band en voor een vrede met rechtvaardigheid voor allen, gelijk gij dien steeds hebt voorgestaan.” Zoo stapelt hij vurige kolen op dat hoovaardige hoofd. Je moet maar durven!’²¹²

Het is een verrassende passage. Hoewel Carel Scharten getuige zijn woorden zelf vindt dat hij ‘vurige kolen’ op Mussolini’s hoofd stapelt, blijkt hier vooral hoe hij ten eerste blijkbaar nog steeds met enige regelmaat met Mussolini correspondeert, hoewel niet bekend is of hij op zijn brieven reacties krijgt. Daarbij is datgene wat hij in de brief schrijft, ook eenvoudig te interpreteren als het naar de mond praten van de Duce. Het lijkt niet erg waarschijnlijk dat Mussolini een dergelijke brief ervaart als ‘vurige kolen’, hij zou het ook goed kunnen opvatten als een brief van een aanhanger. Het is de vraag of Margo Scharten deze passages uiteindelijk ook had willen toevoegen of dat zij het niet eens was met Carels voortgaande contact met Mussolini. Nooit echter is in het dagboek iets te merken van meningsverschillen tussen de twee echtelieden, dus het is goed mogelijk dat Margo volledig achter de aanpak van haar man stond.

Aankomst geallieerden en val Mussolini

Op 14 juli 1943 schrijft Margo over de landing van de geallieerden op Sicilië.²¹³ Meer dan dat ze verheugd is over deze ontwikkeling, heeft ze te doen met de Italiaanse bevolking. Het is voor hen een grote vernedering, nadat ze eerst ook al hun koloniale bezitting in Afrika kwijtraakten. Hier is weer de spagaat te zien waarin ze als jarenlang inwonerster van Italië zit. Ze houdt van het land en geeft om de bevolking. Tegelijkertijd betekent de landing op Sicilië voor haar thuisland Holland iets goeds. Niet lang na dit moment gebeurt er nog iets schokkends voor Italië:

‘Gisteravond al had de radio het rondgezegd... Mussolini was gevallen....! “Wat?!”, riepen wij. “Wat... Mussolini?!” Een felle vreugde laaide voor even boven onze bekommernissen uit. (...) Daar was dan toch ten leste de omkeer waarnaar wij zoo langen tijd reeds hadden uitgezien.’²¹⁴

Ze specificeert verderop zelfs sinds welk moment ze er al naar uitgezien heeft: ‘Wij wenschten [het vertrek van Mussolini, GH] sinds het begin der Jodenvervolging, sinds het Stalen pact eigenlijk al, ’t gaf ons plotseling

²¹² Scharten, *Aanteekeningen bij het oorlogsdagboek van mijn vrouw*, IX.

²¹³ Scharten-Antink, *Langs den rand van den afgrond*, 121 (14-07-1943).

²¹⁴ Ibidem, 136 (26-07-1943). Het gaat bij deze ‘val’ niet over de definitieve val van Mussolini, maar zijn afzetting in 1943. Later zou hij nog weer terugkeren op het politieke toneel, geruggesteund door Hitler.

een gevoel van rechtvaardigheid, van opklaring, van betere tijden...'²¹⁵ Mussolini was een der dagen ervoor ten val gebracht door een motie in de fascistische Grote Raad. Die had hij op verzoek voor het eerst in drie jaar weer bij elkaar geroepen. De minister van Financiën diende de motie in waarin hij het aftreden van Mussolini eiste, en een meerderheid stemde voor. Mussolini beschouwde de hele Grote Raad als niet-bindend en de motie dus ook. De volgende dag echter werd hij op last van de koning gearresteerd, die hem meedeelde dat er een nieuwe minister-president benoemd zou worden.

Door de geallieerden was kortgeleden gezegd: De Italianen kunnen kiezen, óf sterven voor Hitler en Mussolini, óf leven voor Italië en zijn eeuwenoude beschaving. Nu Mussolini van het toneel verdwenen is, verwacht Margo heel voorzichtig, en vele Italianen met har, een snel einde van de oorlog. Overigens vertrouwt ze het allemaal nog niet echt. Aan de ene kant vermoedt ze dat 'nu met Mussolini hoogstwaarschijnlijk toch het Fascisme van de baan zal gaan', wat de geallieerden op het oog hebben, maar anderzijds is de taal van zijn opvolger ook duidelijk: 'De oorlog duurt voort!'²¹⁶ Het lijkt erop dat in deze ontwikkelingen er geen gespletenheid van gevoelens hoeft te zijn: zowel zichzelf als de meeste Italianen zijn blij over het einde van Mussolini's bestuur.

Overigens valt hier op dat haar beschrijving niet echt strookt met de beschrijving van haar man in zijn ongepubliceerde manuscript *Het ware karakter van Mussolini*: die beschrijft hoe de portretten van de Duce die dag worden verbrand op straat, en daarbij tekent hij aan: 'En, bij alle ontstemming, bij al de afkeersoms, die sinds verscheidene jaren Mussolini's politiek en geesteshouding in ons wekte, - dít konden wij toch niet goed aanzien.'²¹⁷ Bij Carel Scharten, die nadrukkelijk over 'wij' spreekt, is minder te merken van die vreugde, eigenlijk verbaast hij zich juist over de vreugde van de Italianen, blijkt in de beschrijving. Hij beschrijft ook uitgebreid hoe men na deze omwenteling alle fascistische elementen wil uitroeien en dingen wil rechtzetten. Hij legt dan veel nadruk op hoe weinig fraai het er aan toegaat, hoe mensen proberen wraak te nemen.²¹⁸ Hij lijkt niet echt te begrijpen hoe diep de afkeer van het fascisme is, wat de lezer laat zien dat Carel Schartens afkeer van het fascisme niet half zo groot lijkt te zijn als die van veel Italianen. Hij schrijft: 'Voor het gezond verstand, dat "alle dingen onderzoekt en het goede behoudt", en dat bij de Reconstructie het vele nieuwe en nuttige, dat het fascisme bracht, niet zou hebben versmaad, al zou het de constructiefouten erin hebben vermeden, voor dit gezond verstand was in dit door de hartstocht beneveld

²¹⁵ Ibidem, 139 (27-07-1943). Het 'Stalen Pact' waarvan gesproken wordt, is de overeenkomst tussen Hitler en Mussolini, gesloten in 1939, met een deel waarin samenwerking en vertrouwen werden toegezegd, en met een meer geheim deel met militaire en economische maatregelen.

²¹⁶ Ibidem, 140 (27-07-1943).

²¹⁷ Scharten, *Het ware karakter van Mussolini, van het Fascisme, en van het Italiaansche volk*, 9.

²¹⁸ Ibidem, 11, 12.

Italië geen plaats.²¹⁹ Het is niet te zeggen dat de meningen van Carel en Margo Scharten altijd overeenkomen. Wel blijkt dat Margo's enthousiasme, die ze namens beiden beschrijft, niet aansluit bij wat Carel, ook namens beiden, schrijft.

Een nieuwe regering

De val van Mussolini brengt de nodige veranderingen met zich mee. Op 3 augustus 1943 schrijft Margo Scharten over de ontbinding van de Fascistische Partij, van de Coöperatieve Kamer, van de fascistische jeugdorganisaties, de opheffing van de speciale Gerechtshof ter verdediging van den Fascistische Staat en zelfs de ontbinding van de Grote Raad. En het best van alles, schrijft ze, is de loslating van de politieke gevangenen. Zij, en vele Italianen met haar, is geschokt over de aantallen mensen die blijkbaar soms al jaren gevangen zaten. De gevangenen blijven echter vol, want nu worden de kopstukken uit de fascistische partij juist opgesloten.²²⁰ Ze gaat niet in op wat ze vindt van deze nieuwe arrestaties. Ze beschrijft wel haar twijfels bij de nieuwe regeringsleider die door de koning is aangewezen, de maarschalk Pietro Badoglio. Niet over zijn inhoudelijke (in)competentie heeft ze het, wel over de wat schimmige wijze waarop hij aan de macht is gekomen en over het verbod dat hij heeft uitgevaardigd tot het vormen van welke politieke partij dan ook. Ook noemt ze hoe hij heeft afgekondigd dat er een nieuwe regering zal komen, gekozen door het volk, maar dat dit pas vier maanden na de oorlog zal moeten gebeuren. Een echte mening lijkt ze er nog niet over te hebben, maar ze signaleert het allemaal wel.²²¹

Even later spreekt ze over een aangekondigd onderzoek naar de vermeende zelfverrijking van de hoge heren uit de fascistische partij. Ze meent dat deze onwettige verrijking een van de grootste ergernissen van de kleine man was, zeker in de laatste jaren.²²² Ze beschrijft het allemaal objectief, alsof ze er zelf geen mening over heeft. Wat ze wel jammer vindt, is de opheffing van de zogenaamde Accadèmia d'Italia, een door Mussolini gesticht instituut. Zij denkt, en volgens haar velen met haar, dat het 'toch niet een zoo algeheel verwerpelijk instituut is, en dat zij wel gezuiverd had kunnen worden, zoodra het vaderland in wat minder hachelijke conditie's zou zijn geraakt.'²²³ Twee dingen vallen hier op: het eerste is dat Margo steeds met een zekere nuance blijft oordelen. Al eerder zei ze dat ze het aan haar beroep verplicht is, niet zwart-wit te oordelen. Ook in haar dagboek is dat bij tijd en wijle te zien. Het tweede dat opvalt, is dat ze Italië het 'vaderland' noemt. Steeds is het vaderland Holland, maar hier noemt ze ook Italië zo. Het geeft wel aan hoe nauw ze zich met Italië verbonden weet. Ze houdt haar hart vast wanneer ze denkt aan de toekomst van Italië. 'Waar zijn de bewindsmannen die met een mannelijke greep Italië weer in een goed spoor kunnen

²¹⁹ Ibidem, inlegvel tussen 12 en 13.

²²⁰ Scharten-Antink, *Langs den rand van den afgrond*, 143 (03-08-1943).

²²¹ Ibidem, 144 (03-08-1943).

²²² Ibidem, 148 (07-08-1943).

²²³ Ibidem, 154 (21-08-1943).

loodsen?', vraagt ze zich vertwijfeld af.²²⁴ Die ferme, mannelijke leiding had ze in het verleden in Mussolini erg gewaardeerd, maar dat is totaal uit de hand gelopen. Een nieuwe ferme leider is in haar ogen nodig. Zeker nu Sicilië intussen in handen van de geallieerden is – sinds 17 augustus 1943 – en het vasteland van Italië heel direct bedreigd wordt door de tegenstander.

De tegenstander door wie Italië bedreigd wordt, wisselt al snel van gedaante: waar eerst de geallieerden als vijand werden beschouwd, worden dat al snel de Duitsers. Op 9 september schrijft Margo over de wapenstilstand waar minister-president Badoglio generaal Eisenhower om verzocht heeft en die is ingewilligd.

'Wij staan perplex. (...) En het "de oorlog duurt voort", van zes weken geleden? (...) Niet dat wij persoonlijk een beënden van den oorlog niet een toppunt onzer wenschen zouden achten, vooral wat Holland betreft; maar in deze laatste paar weken is (...) de macht van de Duitschers onrustbarend toegenomen. Wat zullen de Duitschers doen?'²²⁵

Ook maakt ze zich zorgen om al die uit de macht ontzette fascisten: zullen die zich niet aan Duitse zijde scharen en zo het land nog verder verscheuren?²²⁶ Ook nu is de afstandelijke observatie aanwezig, als ze denkt aan mogelijke represailles van Duitse zijde: 'En ja, eerlijk gezegd, verraad aan den bondgenoot, dat is er gepleegd, al zijn wij, als Hollanders, ook nog zoo geneigd daar vergevingsgezind tegenover te staan, omdat het ging ten koste van het Nazistendom.'²²⁷ Steeds probeert ze, zoals ze zei ook in *De Nar uit Maremmen* en in *Gij en Ik* gedaan te hebben, een genuanceerd beeld weer te geven, in plaats van in het vuur van de gevoelens zwart-witte meningen te ventileren. Dat zou tegen haar opvattingen ten aanzien van haar schrijverschap ingaan. Tegelijkertijd is de toevoeging 'als Hollanders' veelzeggend: ze wil dat haar lezer weet dat ze volledig aan Hollandse zijde staat. Juist dat expliciete wekt de indruk dat ze steeds bang is dat haar loyaliteit in twijfel zal worden getrokken.

Geallieerden in Italië

Vanaf dit moment hoeft Margo Scharren minder in gespletenheid te leven; zowel haar eerste als haar tweede vaderland staan nu aan dezelfde kant, zoals ze zelf ook schrijft: 'Zoo staan thans Italië en Holland gelijk. Ook Italië heeft zijn Seys Inquart [in opperbevelhebber Kesselring, GH] gevonden en zal kreunen onder

²²⁴ Ibidem, 155 (21-08-1943).

²²⁵ Ibidem, 160 (09-09-1943).

²²⁶ Ibidem, 161 (09-09-1943).

²²⁷ Ibidem, 166 (19-09-1943).

de Teutoonsche vuist.²²⁸ Hoe zwaar het onder die zwaar verafschuwde 'Teutoonsche vuist' is, weet ze alleen van horen zeggen vanuit Holland. Zelf zal ze nu pas de gevolgen van de oorlog rechtstreeks ondervinden: de geallieerden moeten de Duitsers verdrijven uit Italië, terwijl die overal zitten. De houding van de geallieerden ten opzichte van het Italiaanse volk stelt Margo Scharten wat teleur: 'Hadden de Geallieerden niet herhaaldelijk verklaard, niet tegen het Italiaansche volk den strijd te hebben aangebonden, doch tegen het Fascisme en zijn hoofden? Hier stond nu dat Italiaansche volk, berooid, maar van den besten wil beziel, en toch moest het nog meer boeten en bloeden, voor de misdrijven van een afgeworpen Fascisme en een ten val gebrachten dictator.'²²⁹ Ze had duidelijk gehoopt op een wat mildere behandeling. Wat haar ook schokt, is hoe de geallieerden soms te werk gaan. Ergens verhaalt ze hoe steden gebombardeerd worden en hoe op zo'n moment iedereen die zich op straat bevindt 'gemitrilleerd' wordt, ook onschuldige burgers en zelfs spelende kinderen.²³⁰ Eigenlijk wil ze die aantijgingen niet geloven, maar ze hoort het van verschillende kanten. Dergelijk gedrag had ze niet verwacht van hen die ze haar bondgenoten noemt.

Terugkeer Mussolini

Dat het Italiaanse volk niet in alle opzichten een achter de geallieerden geschaarde eenheid geworden is, blijkt al snel na de afgekondigde wapenstilstand. Op 16 september schrijft ze hoe in de kranten de terugkomst van Mussolini en zijn partij wordt aangekondigd, deze keer onder auspiciën van Duitsland. De rede van de in eer herstelde Mussolini wordt integraal weergegeven in het dagboek, met de nodige commentaren van Margo Scharten erbij. Aan het eind van de lange rede schrijft ze:

'Wat aan deze rede ontbreekt, dat is elke zij 't ook verstoken erkenning van wat zijn hoogmoed, zijn wanbestuur der laatste jaren en vooral deze oorlog aan eindeloze ellenden over zijn land en volk bracht; en het einde is hol en opportunistisch. De arbeid basis van den staat, accoord; doch waarom juist te noemen de boeren, de werklieden en de kleine ambtenaren (...)? [W]aarschijnlijk om het groote publiek te paaïen met de goede hoop, dat er in de Fascistische Republiek geen plaats meer zal wezen voor de zich schatrijk stelende Partijhoofden. Maar overigens is er in deze rede toch ook de goede wil om terug te keeren tot de oorspronkelijke beginselen der beweging, 't geen insluit de erkenning, dat hij betreurt, hoezeer in den loop van zijn 20jarig bestuur het regime van die oorspronkelijke beginselen was afgeweken, en hoe ook in zijn oog het omvergestooten Fascisme van 25 Juli, een mislukking was, verre van zijn aanvankelijke bedoelingen afgeweken.'²³¹

²²⁸ Ibidem, 170 (13-09-1943).

²²⁹ Ibidem, 176 (16-09-1943).

²³⁰ Ibidem, 208 (08-11-1943).

²³¹ Ibidem, 182, 183 (21-09-1943).

De conclusie die ze echter trekt, is dat het allemaal te laat is. De man, met zijn grote gaven, zou nog veel hebben kunnen presteren, maar zijn eigen verleden maakt dat onmogelijk, schrijft ze.²³² Het lijkt erop dat ze door alle teleurstelling van de laatste jaren heen, iets terug probeert te vinden van de persoon die ze ooit adoorde, wiens waarden van tucht en plicht ze zo navolgbaar vond. Tegelijk lijkt ze nuchter genoeg om te beseffen dat een terugkeer naar die tijd en naar die persoon onmogelijk is geworden. Maar ergens is een tikkeltje spijt te proeven in deze analyse van Mussolini's toespraak, alsof ze denkt: het had zoveel mooier kunnen zijn. De beloftes die Mussolini doet – geen geweld meer, vrijheid van gedachte en van spreken voor alle partijleden, geen moorden meer, geen dodelijke afrossingen, geen geheime processen, geen partijdieven meer – klinken Margo op zichzelf als muziek in de oren, maar 'wie [zal] nu nog meewillen met dit nieuwe Fascisme? 't Komt alles te laat.'²³³

Nog steeds spreekt ze geen verkeerd woord over het oorspronkelijk fascisme; de beginselen die ze tóén zo aantrekkelijk vond, hebben niets aan waarde ingeboet. Het probleem ligt in de verwording ervan en in de verwording van de leider. En dat verandert niet, want ze is kritisch over de praktijk van de terugkomst van het fascisme:

'Wat de morele inhoud van dit Neo-Fascisme nog waard is, men leest het, aan de hoeken van Florence's straten, af op de gezichten van de nieuwe Republikeinsche Wacht... jongens van 15, 16, 17 jaar, 't geweer op schouder, doch velen met de meest onbetrouwbare boefjestrone's ter wereld. 't Zijn voor het meerendeel weggehaalde delinquenten en delinquentjes uit de verbeteringsgestichten, omdat er over geen andere gegadigden te beschikken viel.'²³⁴

Bij de lezer kan de vraag rijzen of Margo zelf denkt dat dit het geval is, of dat ze daar goede bronnen voor heeft. Heel waarschijnlijk is het niet dat Mussolini en zijn aanhangers dergelijke informatie zelf verstrekken. Mocht het kloppen wat ze schrijft, dan is het begrijpelijk dat ze haar hart vasthoudt voor wat mogelijk nog volgen zal vanuit deze neo-fascistische groepering. En wat ze verder ook vindt van de terugkomst van Mussolini, hij is wel weer de door Hitler gesteunde leider en heeft weer een complete ministerraad. Er zijn oproepen gedaan voor het leger en voor de werkdienst. Wat dat laatste inhoudt, is voor Margo nog niet duidelijk, maar heil ziet ze er in elk geval niet in.

²³² Ibidem, 183 (21-09-1943).

²³³ Ibidem, 185 (23-09-1943).

²³⁴ Ibidem, 186 (23-09-1943).

Terugblik op de verdiensten van Mussolini

In oktober 1943 is graaf Carlo Sforza onderweg naar Italië, een man die jarenlang vrijwillig in ballingschap in het buitenland was gegaan. Hij was voordat Mussolini aan de macht kwam, een bekende politieke figuur die verscheidene hoge functies bekleed had. Hij was al sinds het begin van het fascisme een vurig tegenstander hiervan, en leidde de republikeinse oppositie tot hij naar het buitenland uitweek. Nu is hij onderweg terug om straks zitting te nemen in de regering Badoglio, die nog gewoon bestaat naast Mussolini en zijn volgelingen. Margo schrijft in haar dagboek hoe ze destijds nogal negatief over de man dacht, omdat hij de fascistische partij zo lelijk afschilderde in krantenartikelen, ook in het buitenland:

‘Wij, toen nog sterk beïnvloed door al het goede, dat het Fascistisch regiem tot stand wist te brengen, en op zichzelf genomen was dat fenomenaal! – het grandioze net van stofvrije asfaltwegen, heel Italië over, zoo bevorderlijk ook voor de volksgezondheid; de effectvolle strijd tegen de tuberculose; de stichting van modern ingerichte hospitalen, zooals het Florentijnsche “Careggi”; de oprichting voor zwakke volkskinderen van talloze zee- en bergkolonie’s, tot dan toe onbekend in Italië; de organisatie van vakantie-kampen voor de volksscholieren in ’t algemeen; de electrificatie van de spoorwegen; het bouwen van groote huizencomplexen voor het volk, ruim en licht en van een badkamer voorzien; de intensificatie van den landbouw (...) – beïnvloed door al dit goede dat wij zagen gebeuren, waren wij verontwaardigd over die artikelen, omdat zij, voor het buitenland bestemd, ons te rancuneus en te onvaderlandslievend toeschenen, te beleedigend voor Italië in ’t algemeen.’²³⁵

Als ze zo al deze activiteiten op een rijtje zet, kan de lezer zich wel voorstellen dat ze het fascisme de moeite waard vond. Mussolini nam Italië mee de moderne tijd in, wat ze zowel persoonlijk als als literator sterk gewaardeerd zal hebben. De armere bevolking was zeker gebaat bij al die verbeteringen en dat was ook wat Margo in haar (literatuur)opvattingen als belangrijk naar voren liet komen: ze had steeds oog voor sociale situaties, juist als het ging om de lagere bevolkingslagen, er is onderwijs en hulp nodig voor ‘het volk’ en dat moet van bovenaf georganiseerd worden. Het volk heeft leiding nodig, leiding die hen uit hun (vaak slechte en armoedige) levensomstandigheden opheft en hen inzicht verschaft.

In die tijd waren de alternatieven ook niet aantrekkelijk. Enerzijds was er het communisme, dat chaos en geweld om zich heen verspreidde, en anderzijds was er de zittende regering, die alles maar in zijn beloop liet – in Margo’s ogen althans. Als er dan een nieuwe groep aan de horizon verschijnt die veel goeds voor het volk brengt, is het niet verwonderlijk dat die veel volgelingen krijgt, zeker als in het begin de

²³⁵ Ibidem, 204, 205 (27-10-1943).

negatieve aspecten die later naar voren komen, nog niet zichtbaar zijn. Tegelijkertijd is het goed mogelijk dat deze opsomming bedoeld is om zichzelf de rechtvaardigen, om duidelijk te maken dat haar enthousiasme voor het fascisme heel begrijpelijk was.

Ontwikkelingen najaar en winter 1943/44

In het neo-fascisme ziet ze, zoals ze al vreesde, veel slechts. Ze vindt het 'vermakelijk' om te zien hoe de partij zijn best doet het kleine volk voor zich te winnen. Een landgoed wordt afgepakt van de eigenaar en gegeven aan de boeren uit die streek. Hetzelfde gebeurt met een fabriek: de eigenaar wordt aan de kant geschoven en de arbeiders krijgen het bedrijf cadeau.²³⁶ Margo ziet er grenzeloze willekeur en wetteloosheid in. Het doet denken aan de manier van werken van de communisten begin jaren twintig, zoals in *De Nar uit Maremmen* beschreven: het 'plebs' krijgt de touwtjes in handen, terwijl ze er de capaciteiten niet voor hebben. Margo Scharten ziet het als het ware hoofdschuddend aan. Dit is niet het fascisme waar zij ooit in geloofde. Intussen neemt de honger toe, omdat het grootste deel van de voorraden worden geconfisqueerd door 'de Duitsers, dat begrijpt een kind!'²³⁷ Ook de jodenvervolging neemt veel ernstiger vormen aan dan eerder. Margo voorziet dat 'ook wij hier getuige worden van die onmenswaardige, misdadige handelingen, waarvan de echo's ons bereiken vanuit het Hitleriaansche Duitschland en vanuit ons eigen, juist daarom nog dubbel opstandige Vaderland.'²³⁸ Haar oordeel daarover steekt ze niet onder stoelen of banken: 'De Hitler-Duitschers... Nee, voor dat volk moest er geen plaats zijn op deze schoone aarde!'²³⁹ Het is de vraag of dit ironisch bedoeld is, omdat er volgens de Duitsers juist geen plek voor de joden moet zijn op 'deze schone aarde.' Haar afkeer maakt ze in elk geval duidelijk, maar ze zitten nog wel even met de Duitsers opgescheept, denkt ze. De Anglo-Amerikanen zijn 'van een wanhopige langzaamheid' geworden.²⁴⁰ Margo ziet sterk uit naar de eindoverwinning van de geallieerden en alle niet-fascistische Italianen met haar.

Intussen zijn de kerstdagen al aangebroken, maar zelfs op dit feest 'gunden ze ons geen respijt. Er vielen harde woorden over dit terroriseeren door wie zich onze bevrijders noemen, al stond geen van ons (...) niet aan den kant der Geallieerden.'²⁴¹ Uit dergelijke passages blijkt de frustratie van Margo Scharten. Het gaat allemaal zo langzaam en de bevolking wordt op geen enkele wijze ontzien. Tegelijkertijd ziet ze in: 'Natuurlijk 't zijn de Duitschers, die zoo begonnen zijn.'²⁴² Zij hebben in Engeland hele steden verwoest met hun bombardementen en Mussolini was er trots op daaraan mee te kunnen doen, had hij destijds getelegrafeerd aan Hitler. In dat opzicht is een stukje wraak ook niet verwonderlijk, vindt Margo, maar het is

²³⁶ Ibidem, 213 (28-11-1943).

²³⁷ Ibidem, 216 (29-11-1943).

²³⁸ Ibidem, 218 (02-12-1943).

²³⁹ Ibidem, 242 (26-01-1944).

²⁴⁰ Ibidem, 217 (29-11-1943).

²⁴¹ Ibidem, 222 (25-12-1943).

²⁴² Ibidem, 223 (25-12-1943).

het volk dat er de wrange vruchten van moet plukken. Ze blijft op een analyserende, kritische manier kijken naar alles wat er om haar heen gebeurt en schrijft die gedachtespinsels uitgebreid in haar dagboek, zodat de lezer later een beeld zal hebben van het hoe en waarom. Steeds is zo de schrijfster in Margo Scharthen bezig met het te boek stellen van haar gedachten en ervaringen.

Alle Duitsers over een kam

Bij het beschrijven van de Duitse bezetter echter is ieder nuance ver te zoeken, zoals al eerder genoemd. Ze bevolken de straten van de stad:

‘Je kunt geen tien stappen doen (...) of je ziet een Duitsch gezicht, een Duitschen rug, Deutsche beenen. ’t Zijn ruggen en beenen, die, ook al staken ze niet in uniform, aan geen andere natie zouden kunnen toebehooren, zoo arrogant en zoo plomp als ze zijn tegelijk. Wat hebben die Duitsche Hitler-soldaten (...) een leelijke gang en wat een onsierlijke gebaren (...) En wat steken ze daarbij nog in paskwillige kleeren! De te korte kaki-linnen jasjes, blijkbaar over veel dik ondergoed gespannen, met de welgedane achterwerken brutaal er onderuit bollend.’²⁴³

Het lijkt erop dat ze bewust iedereen over een kam scheert: het zijn allemaal ‘Hitler-soldaten’ en dientengevolge puur slecht, is haar opinie. Althans: de opinie die ze deelt met haar toekomstige lezers. Natuurlijk weten die maar al te goed hoe de Duitsers eruitzien, maar het is niet onwaarschijnlijk dat Margo ook in deze passage een gedeelde afkeer probeert te vinden, om zo de lezer met zich mee te krijgen. Gedeelde negatieve emoties scheppen ten slotte een band, want er is een gezamenlijke vijand. Eén uitzondering wil ze misschien maken, en dat is voor de vrouw die hun boeken in de jaren dertig in het Duits vertaalde. Die was verbaasd dat ze opeens afwijzend tegenover Duitsland stonden, ‘daar toch de Duitschers als vrienden in Holland waren gekomen.’²⁴⁴ Van die vrouw kan ze zich voorstellen dat die op dat moment verkeerd was voorgelicht en echt niet beter wist, maar ‘dit persoonlijke geval daargelaten, huichelarij, listige, kunstig afgestemde, kunstig gedoseerde huichelarij, die was er en is bij heel dat Hitlerdom.’²⁴⁵

Kritisch op de geallieerden

Ze vreest soms dat de geallieerden de oorlog nog zullen verliezen ook, zo langzaam als ze zijn en hoeveel tijd ze de Duitsers geven om zich te versterken.²⁴⁶ Telkens zijn er bombardementen en telkens vallen er

²⁴³ Ibidem, 245 (18-02-1944).

²⁴⁴ Ibidem, 250 (26-02-1944).

²⁴⁵ Ibidem.

²⁴⁶ Ibidem, 263 (13-03-1944).

onschuldige doden en vele gewonden. Het lijkt Margo soms moeilijk te vallen nog positief en met vertrouwen over de geallieerden te schrijven:

“t Is te onproportioneel, het kleine oorlogs-voordeel, dat de Geallieerden behalen, en het hartverscheurend kwaad dat zij aanrichten. Lafhartig is het ook, dat bommenwerpen uit onbereikbare hoogten, zoodat de vliegers zelf een minimum gevaar loopen, maar tevens van hun doelwitten meer missen moeten dan raken. Ondertusschen raken zij altijd iets en brengen bij rustige burgers dood en verwoesting te weeg.”²⁴⁷

De mening van de geallieerden over grote en kleine staten staat haar ook slecht aan. De geallieerden zouden hebben gezegd dat in de toekomst alleen grote staten, die zichzelf kunnen verdedigen, nog bestaansrecht hebben. Dat vindt Margo Scharten een hoogst onterechte stelling. Grote staten zoals Duitsland brengen juist gevaar mee, vindt ze. Als Duitsland weer uiteen zou vallen in allemaal losse deelstaatjes zou dat haars inziens meer vrede en recht opleveren. Een ander probleem met staten kaart ze ook maar direct aan: men denkt dat het volk er is ter wille van de staat. Mussolini had die gedachte volgens haar ook: ‘Twintig jaar lang heeft Mussolini het Italiaansche volk beschouwd, zooals een pottenbakker het leem, waaruit hij zijn droom van een wonderbaarlijk schoone vaas wil draaien. De Italianen moesten zóó worden, en zóó en zóó, hoofdzakelijk om zijn eigen droom van macht te verwerkelijken.’²⁴⁸ Terugkijkend lijkt ze de macht die Mussolini uitoefende in een ander perspectief te zien dan toen ze er middenin zat. Toen waardeerde ze zijn krachtige leiding juist en vond dat hij het volk redde van de ondergang in communistische wantoestanden, zo blijkt uit *De Nar uit Maremmen*.

Ze vindt het nog steeds teleurstellend dat het volk niet protesteerde tegen de macht van Mussolini. Ze zou toch beter mogen verwachten, vindt ze, van een volk van ‘helden uit de legioenen van Caesar! Daartoe diende heel die door dik en dun heen leugenachtige, die tot berstens toe gezwollen, die menschonteerende propaganda in alle dagbladen, tijdschriften en vergaderingen. En heel de jeugddressuur niet te vergeten.’²⁴⁹ Het is opvallend dat ze nu zo afkeurend doet, ook over de eerdere regeringsfase van de fascistten, terwijl in *De Nar uit Maremmen* juist over dezelfde elementen van het bijbrengen van tucht aan de jeugd en de toespraken van de Duce zelf hoog werd opgegeven (zie vorige hoofdstuk). Het lijkt erop dat ze is vergeten hoezeer ze zelf in de ban van de Leider was in die tijd. Het is ook mogelijk dat ze de lezer dat maar wil laten vergeten, want zoals al eerder in dit hoofdstuk gezegd, vindt ze haar boek *De Nar uit Maremmen* nog steeds erg goed. Er lijkt dus een zekere tegenstrijdigheid te zijn in haar mening over haar boek en hoe ze

²⁴⁷ Ibidem, 269 (25-03-1944).

²⁴⁸ Ibidem, 281 (29-04-1944).

²⁴⁹ Ibidem, 282 (29-04-1944).

zich nu positioneert tegenover Mussolini. Het strookt niet echt met elkaar. Ook enigszins opvallend is dat ze het van bovenaf opleggen van veranderingen vanuit eigen idealen hier zo afkeurt, terwijl ze zelf als onderdeel van de culturele elite wel vindt dat het volk geleid moet worden door mensen met meer wijsheid en inzicht, die een verheffende taak hebben. Mogelijk maakt het machtsaspect het verschil in de beoordeling van politieke en culturele leiding.

Protest in de praktijk

De praktijk van verzet en protest is weerbarstiger dan de theorie, blijkt al snel. Het buurhuis van de Schartens wordt geconfisqueerd en er worden Gestapo-leden ingekwartierd. Die willen een telefoonlijn aanleggen naar het huis van hun kolonel, en die lijn moet door de tuin van de Schartens komen. Carel Scharten geeft, 'bezorgd voor zijn boomen, en wel wetend dat er toch niets aan te doen was, (...) zo goed mogelijk raad.'²⁵⁰ Margo heeft hoogstwaarschijnlijk gelijk met te zeggen dat er toch niets aan te doen valt, maar tegelijkertijd weerspreekt ze zo haar eigen ideeën over wat ze van het Italiaanse volk verwacht; ook bij haar is geen sprake van enig protest. Ook in haar eigen hart is veel angst, schrijft ze verderop. Ze is bang 'dat wij, West-Europeeërs, allen gedoemd zullen zijn, voor vele geslachten nog, te leven onder het gehate Teutoonsche juk.'²⁵¹ Enerzijds spreekt ze van moed en verzet, maar tegelijkertijd maakt ze zich zorgen over de macht van de Duitsers. Haar hart en haar hoofd lijken niet met elkaar in overeenstemming. Ze schrijft dit wanneer D-day al is geweest, Rome al is veroverd en de geallieerden aan een snelle opmars door Italië begonnen zijn.

Heimwee naar de beginjaren van het fascisme

De regering Badoglio in het zuiden is inmiddels gevallen, en men is daar bezig een nieuwe regering te vormen. Het politieke spel van vóór het fascisme lijkt daar weer begonnen, schrijft ze.

'Voor het Fascisme was Italië, in vergelijk met de Noordelijke volken, een achterlijk en lamgeslagen land, waar het Communistisch anarchisme zijn na-oorlogsch hoogtij vierde. Het Fascisme stak op; 't leek in den aanvang een levenwekkende, wat al te felle lentewind; er was van alles van te verwachten. Na 22 jaar viel het af als een sinds lang dóór en dóór rotte vrucht. Arm Italië! Onvergelijkelijke mogelijkheden schenen dit land geboden te worden in de buitengewone gaven van één man. Maar het eeuwig menschelijk tekort, ook in dezen man en vooral in allen rondom hem, kwam toch ten leste alles weer bederven en misbruiken, tot zijn eigen en Italië's onoverzienbaren rampspoed.'²⁵²

²⁵⁰ Ibidem, 302 (28-05-1944).

²⁵¹ Ibidem, 311 (12-06-1944).

²⁵² Ibidem, 312 (11-06-1944).

Nog steeds heeft Mussolini een speciale plek in haar hart, lijkt het. Ze kan er niet toe komen hem alleen de schuld te geven, maar wijst vooral ook de mensen rondom hem aan als veroorzakers van het verval. Het blijft de vraag of ze een dergelijke passage schrijft vanuit haar hart, of om voor de lezer die ze in haar achterhoofd heeft, nóg weer eens haar oorspronkelijke liefde voor het fascisme te verklaren. Mogelijk zijn beide zaken waar; haar teleurstelling in het fascisme blijkt keer op keer, maar ze zal ongetwijfeld ook wel beseft hebben dat ze aan het Nederlandse volk écht iets uit te leggen heeft wat haar eerdere publicaties, waarin het fascisme gepropageerd werd, betreft, zeker omdat velen in de literaire wereld waar ze deel van uitmaakt al veel eerder tot de conclusie waren gekomen dat Mussolini en het fascisme gevaarvolle elementen in zich hadden.

Een stukje verderop schrijft ze: ‘Wij lijden ook onder het verachtelijk einde van een regime, dat wij eens – ’t lijkt nu in een ver verleden – een heilmiddel dachten voor Italië.’²⁵³ Ze maakt zichzelf hier bijna tot slachtoffer van haar eigen politieke keuzes. Mogelijk ziet ze dat ook wel zo, aangezien ze heel duidelijk laat merken dat niet háár idealen, maar die van het fascisme zijn veranderd. Daar is de machtswellust erin geslopen, die Margo zo verafschuwt. Ze schrijft: ‘Waarom moest Mussolini met geweld Corsica hebben en Tunis en Nizza en medezeggenschap in ’t Kanaal van Suez en nog een paar andere nietigheden van dat slag, als hij regeerde over een van God gezegend land als Italië, waarvan in vredestijd, bij een wijs en streng en eerlijk bestuur, van alles zou te maken zijn geweest voor het heil der bewoners? Verscheidene jaren van zijn eigen dictatoriaat hadden het immers reeds bewezen!’²⁵⁴ Nog steeds heeft ze het gevoel dat als Mussolini maar bij de idealen en de waarden van zijn beginperiode was gebleven, Italië tot grote bloei had kunnen komen, zo blijkt uit deze passage.

Ook denkt ze dat Mussolini tegen het eind van de oorlog Hitler niet meer zo goedgezind is. Ze spreekt over de komedie-republiek in het nog niet bevrijde noorden van Italië: ‘[W]aar een onwaardig geworden Duce nog heerschters-allures aanneemt onder het opperbestuur der Teutonen, die hem ringelooren en die hij wel haten moet met een machteloos haat. Welk een tragisch einde voor dezen man!’²⁵⁵ Diep in haar is schijnbaar iets wat niet kan geloven dat Mussolini nu werkelijk bondgenoot van Hitler is en zich misschien wel erg verbonden weet met de in het noorden nog aanwezige Duitsers. Telkens blijkt weer uit haar dagboek dat Margo Scharren Mussolini niet voor net zo’n wrede, gewetenloze figuur kan houden als Hitler.

²⁵³ Ibidem, 333 (18-07-1944).

²⁵⁴ Ibidem, 352 (01-08-1944).

²⁵⁵ Ibidem, 390 (10-09-1944).

Bovengenoemde passage is ook de laatste keer dat Mussolini en heel de (Italiaanse) politiek ter sprake komt. De laatste twintig bladzijdes van het dagboek beschrijven het voorzichtig opkrabbelen in het bevrijde Florence en de angst om de berichten uit Holland. Het dagboek eindigt op 30 september 1944, na de Slag om Arnhem in Nederland en aan de vooravond van – zo weten we nu – de hongerwinter. De reden dat het dagboek op dat moment eindigt, is niet duidelijk. Ze vermeldt niet dat ze stopt met haar dagboek, het is eenvoudig de laatste pagina, met een dikke streep onder de laatste zin en daaronder ‘Einde’.

3.6 Conclusie

Samenvattend kan gezegd worden dat Margo Scharten in haar dagboek duidelijk maakt afstand te hebben genomen van het fascisme en van Mussolini. Tegelijkertijd blijft ze benadrukken hoe goed het fascisme en zijn leider in de beginjaren waren voor Italië en hoe teleurstellend ze de verwording die plaatsvond, vindt. Het lijkt erop dat ze diep in haar hart nog Mussolini nog steeds enigszins in bescherming neemt, hoewel ze tegelijkertijd niet schroomt om zijn machtswellust en zijn slechte daden te benoemen. De Duitsers zijn vanaf het begin de grote vijand in haar beschrijvingen.

In het hele dagboek probeert Margo Scharten ten aanzien van de politiek toch een zekere objectieve afstand te bewaren, omdat ze vindt dat ze dat aan haar beroep verplicht is. Het zou niet bij haar literatuuropvattingen passen om ongenueanceerd, zwart-wit, te oordelen. Ze wil ook in dit zogeheten ego-document kritisch reflecteren op de gebeurtenissen die plaatsvinden. De Duitsers zijn de enige groep die het zonder enige nuance moet doen, waarbij de vraag gesteld kan worden of dat nu echt vanuit haar hart komt, of dat haar dat tactisch lijkt met het oog op haar lezers.

De wens dit dagboek te publiceren, omdat het de anti-Duitse sentimenten van Margo Scharten zou weergeven, is te begrijpen. Geen enkele lezer zou aan de anti-Duitse gevoelens van de auteur twijfelen als hij ervan uitgaat dat ze haar ware gedachten beschrijft. Omdat echter het dagboek vanaf het begin lijkt te zijn bijgehouden voor de toekomstige Hollandse lezer, is het de vraag in hoeverre het Margo's echte gevoelens en gedachten zijn en in hoeverre ze bepaalde passages mogelijk schreef om zichzelf vrij te pleiten. Ook kan de vraag gesteld worden of er later geen belastende passages zijn verwijderd en vrijpleitende passages zijn toegevoegd. En wat de lezer gevonden zou hebben van de beoordeling van Mussolini in het dagboek, is een vraag die altijd open zal blijven.

4. In hoeverre passen Scharten-Antinks politieke standpunten in het literaire veld van haar tijd?

4.1 Aanpak

In hoofdstuk 1 is een globaal beeld gegeven van het literaire veld van de jaren dertig en de oorlogsjaren. Hier en daar is al gerefereerd naar de Schartens – met name waar het ging om Margo's literaire opvattingen –, maar het was vooral een algemeen overzicht. In dit hoofdstuk zal de positie van de Schartens tegen de achtergrond van hun tijd wordt geplaatst, zowel voor en tijdens als direct ná de oorlog. Meer specifiek gaat het dan over de politieke standpunten die zijzelf en anderen in het literaire veld innamen. Over de literaire opvattingen is al voldoende gezegd, hoewel hier en daar wel gerefereerd zal worden naar die opvattingen, aangezien er soms verbandingen te maken zijn tussen literaire en politieke opvattingen. Er zal ook worden ingegaan op het beeld dat in de receptie wordt geschetst, omdat dat beeld ook laat zien welke positie Margo inneemt in de ogen van anderen. Tenslotte staat iemands positie nooit op zichzelf, maar wordt ze mede gevormd door hoe anderen daar tegenover staan. Daarnaast zullen een aantal door Margo Scharten zelf geschreven bronnen geanalyseerd worden, om zo helder te krijgen wat zijzelf over haar positie zegt. Die zelfgeschreven bronnen – brieven aan collega-auteurs – dateren van kort na de oorlog, waardoor het ook bij deze bronnen, net als bij het dagboek, nodig is te bedenken waarom ze schrijft wat ze schrijft: is wat ze schrijft ook wat ze werkelijk vindt, of wil ze zichzelf rehabiliteren? Deze brieven komen uit het archief in het Literatuurmuseum, en zijn voor zover ik kon achterhalen ook de enige brieven die bewaard zijn gebleven, waarin ze iets schrijft over het thema. Steeds zal geprobeerd worden een lijn te trekken naar andere actoren in het literaire veld van die tijd, om zo haar positie ten opzichte van anderen duidelijk te maken.

4.2 Jaren twintig

Zoals in het eerste hoofdstuk al bleek, was er in de jaren twintig en dertig een voedingsbodem voor totalitaire stromingen. De Grote Oorlog en de nasleep daarvan, en later de crisis en de daardoor ontstane grote werkloosheid, schiepen een klimaat waarin groeperingen met aansprekende standpunten voor het gewone volk, zoals te zien bij communisme, fascisme en nationaal-socialisme, in eerste instantie veel weerklank vonden. Zeker in de jaren twintig werd in literaire kringen met waardering over het fascisme gesproken.²⁵⁶ Vooral het vitalistische in Mussolini's beweging sprak aan, wat aansloot bij stromingen als het futurisme, waarin vooruitgang en het moderne leven een grote plaats hadden. Margo Scharten-Antink was in dat opzicht zeker geen vrouw die alleen stond in haar voorkeuren. Wat haar wel anders maakte, was het feit dat zij al sinds begin jaren twintig in Italië woonachtig was en daardoor midden tussen alle ontwikkelingen betreffende het fascisme zat. Het is niet verwonderlijk dat ze meegenomen werd in het enthousiasme van de nieuwe beweging, die in korte tijd zoveel voor elkaar leek te krijgen. In de romans die

²⁵⁶ Bel, *Bloed en rozen*, 587.

ze begin twintigste eeuw publiceerde, zoals *Catharina* en de *Sprotje*-serie, bleek dat ze in haar literatuur op zoek was naar vooruitgang en verbetering voor de lagere klassen. Nu ze dat voor haar ogen zag plaatsvinden, is haar enthousiasme begrijpelijk, zeker gezien de politieke en sociale omstandigheden in Italië op dat moment.

Maar ook in Nederland werd de daadkracht van het fascisme gezien en gewaardeerd. Hendrik Marsman bijvoorbeeld zei: ‘De mentaliteit die veronderstelt de hiërarchie van de macht, de plicht van de sterkste, vind ik onontbeerlijk.’²⁵⁷ En schrijver Jo Otten beschouwde zelfs de strafexpedities van de fascisten als een noodzakelijke maatregel.²⁵⁸ Die afweging maakten ook de Schartens in hun romancyclus: bepaald geweld en bepaalde maatregelen zijn chirurgisch en noodzakelijk. Er waren in die periode heel wat schrijvers en intellectuelen die antidemocratische gevoelens ten beste gaven en enthousiast waren over het fascisme. Naast al genoemde personen, waren bijvoorbeeld kunstenaar Erich Wichman en priester Wouter Lutkie bekend om hun sympathie voor Mussolini. De dichter J.C. Bloem keurde in een lezing openlijk de democratie af, en schrijver Arthur van Schendel nam in de jaren twintig in een van zijn boeken een fascistenvoetnoot op.²⁵⁹ Schartens positie was dus zeker niet uitzonderlijk te noemen in de jaren twintig.

4.3 Jaren dertig

Maar toen in Nederland bij vele literatoren de sympathie voor fascisme en nationaal-socialisme in rap tempo afnam na de machtsovername van Hitler in Duitsland in 1933, de door hem verordonneerde boekverbrandingen en de aanvang van de minderhedenvervolging, was zij ver weg in Italië.²⁶⁰ Ze zag daar voor haar ogen gebeuren wat Mussolini tot stand bracht in het land. Het leek allemaal vooruitgang te zijn, na jaren van neergang. Dat verklaart misschien ook wel de bijna religieuze verering die in *De Nar van Maremmen* soms te proeven is. Benito Mussolini wordt bijkans als een verlosser gezien die een volk redt van de ondergang. De hoge idealen van tucht en zelfopoffering, zoals besproken in hoofdstuk 2, laten ook iets van die religieuze insteek zien. In totalitaire regimes wordt de leider niet zelden als een (half)god beschouwd. En als in een land dat steeds verder in het slop is geraakt, in de greep van armoede en morele verloedering, een sterke leider opstaat, dan is het heel begrijpelijk dat zo iemand – zeker in eerste instantie – enthousiasme opwekt en veel volgelingen achter zich verzamelt.

Waren er na 1933 velen die het fascisme de rug toekeerden, er waren er ook die openlijk aanhanger bleven. Van een aantal van hen is ook bekend dat zij in de Tweede Wereldoorlog collaboreerden met de

²⁵⁷ Ibidem, 586.

²⁵⁸ Ibidem, 587.

²⁵⁹ Ibidem.

²⁶⁰ Ibidem.

Duitsers. Te denken valt bijvoorbeeld aan Henk en Louis Kuitenbrouwer (oprichters van *De Nieuwe Gemeenschap*), Henri Bruning en Ernest Michel.²⁶¹

4.4 Receptie romans

Voor zover bekend, schrijft Margo in de jaren twintig en dertig geen poëtische teksten of politiek geïnspireerde essays. Wat zij de Nederlandse lezer wil laten weten, vertelt ze in haar romans. Haar sympathie voor Mussolini en het fascisme worden haar in de jaren twintig en dertig niet direct kwalijk genomen, hoewel velen die eerst heil in het fascisme zagen, daar al vrij snel van teruggekomen zijn. Maar blijkbaar is het voor de lezers en recensenten niet erg problematisch dat dat bij Margo Scharten niet het geval is. Er wordt wel gewag gemaakt van haar standpunten, maar ze wordt er niet om veroordeeld. Criticus Herman Robbers schrijft bijvoorbeeld, als het gaat om de politieke inzichten in de roman *De Nar uit Maremmen*: ‘Och, neem het op den koop toe, het zal u zoo vaak niet vervelen.’²⁶² Hij lijkt de politieke ontwikkelingen niet meer dan bijzaak te vinden. Frans Coenen schrijft in *Groot Nederland*: ‘Men moet in een hedendaagschen roman even voorzichtig zijn met het fascisme als met het communisme. Zij zijn geen van tweeën nog kunstmateriaal.’²⁶³ Ook hij lijkt te denken dat de geventileerde politieke ideeën meer als een – weliswaar niet erg geschikt – literair thema moeten worden beschouwd dan als een daadwerkelijk innemen van positie. Al te kritisch is men duidelijk niet. Wat in de recensies opvalt, is dat eerder het literaire gehalte wordt bekritiseerd dan het politieke element. De *Dietsche Warande en Belfort* schrijft in een recensie over de politieke kant van het verhaal:

‘Met een gewetensvolle objectiviteit hebben de schrijvers in hun verhaal de geschiedenis verweven van de communistische agitatie en gruwelen die Italië met een duizelige snelheid naar den chaos voerden, en daarna, de opkomst en ontwikkeling van het fascisme met zijne onmiskenbare idealistische motieven en tevens met de gebreken van zijn onrijpe jeugd.’²⁶⁴

Deze recensent ervaart blijkbaar niet zozeer subjectiviteit in de romancyclus. Nu moet hier niet uit het oog verloren worden dat de recensie in 1930 verscheen, dus ruim voordat de breed gedragen omslag in 1933 plaatsvond. Het was in 1930 nog niet verdacht om het fascisme een warm hart toe te dragen. In de recensie wordt precies verwoord wat Margo Scharten later zelf ook zegt: ze beschrijven in de roman de opkomst en ontwikkeling van een politieke stroming, en proberen zelf objectief te blijven. Objectiviteit en kritische

²⁶¹ Ibidem.

²⁶² Ibidem, 636.

²⁶³ F. Coenen, ‘De Nar uit de Maremmen door C. en M. Scharten-Antink’ in: *Groot Nederland* (juli 1928).

²⁶⁴ L. de Smet, ‘C. en M. Scharten-Antink: De Nar uit de Maremmen I Massano II Florence, De drie Blinden III Naar de Eeuwige stad. - Uitg. Mij voor goede en goedkoope lectuur, Amsterdam’ in: *Dietsche Warande en Belfort* (1930) 968.

reflectie vindt Margo Scharten ook belangrijk als iterator, heeft ze meerdere keren duidelijk gemaakt, zoals hiervoor beschreven.

De taal van de recensent *Dietsche Warande en Belfort* is heel andere taal dan de taal die criticus A. M. de Jong bezigt. Hij schrijft in *Het Volk*: 'Ik heb in mijn bespreking van de vorige delen doen uitkomen, dat de Schartens niet objectief tegen over Mussolini en zijn fascisme staan, maar er vurige voorstanders van zijn.'²⁶⁵ Zelf vinden de Schartens het boek ook – ondanks hun latere benadrukken van de objectiviteit – dusdanig positief ten aanzien van het fascisme, dat ze – na achterblijvende verkoopcijfers – aandringen op een advertentie in het nationaal-socialistische weekblad *Volk en Vaderland*, die er vervolgens ook komt, evenals een boekbespreking.²⁶⁶ De romancyclus wordt daarin zeer aanbevolen. Hoewel het een boekbespreking genoemd wordt, dus een soort recensie, lijkt het meer op een reclametekst:

'[D]e herlezing [van *De Nar uit Maremmen*] gaf opnieuw genot, ja versterkte de aanvankelijken indruk, dat de schrijvers een uitstekend werk schiepen. (...) Iedere NSB'er en zeker de jongeren onder hen, doen goed het werk met aandacht te lezen. De beschrijving van den moeilijken strijd van de eerste Fascisten, hun groot vertrouwen en offervaardigheid kan ook onze kameraden sterken in den strijd voor een Nationaal-Socialistisch Nederland.'²⁶⁷

Blijkbaar vindt de recensent niet dat er veel kritiek in geleverd wordt, anders zou hij daar ongetwijfeld de vinger bij gelegd hebben. Daar is een recensie tenslotte mede voor bedoeld. Dat hij dat niet doet, laat zien dat de romanserie als ondubbelzinnig positief tegenover het fascisme wordt ervaren.

In een polemieek tussen de Amsterdamse NSB-afdeling en uitgeverij Wereldbibliotheek in 1934, waarbij laatstgenoemde ervan beschuldigd wordt 'rode' sympathieën te hebben en geen fascistisch werk uit te geven, verdedigt Wereldbibliotheek zich door twee titels te noemen in haar assortiment, en één van die twee is *De Nar uit Maremmen*.²⁶⁸ Duidelijk is wel dat de interpretatie vrij eenduidig is: de serie werd beoordeeld als positief ten aanzien van het fascisme, wat een criticus daar dan verder ook van vond. In Duitsland, waar de vertaling halverwege de jaren dertig verschijnt, is juist het politieke gedachtegoed reden om het boek te prijzen.

²⁶⁵ Bel, *Bloed en rozen*, 594.

²⁶⁶ Eenhuis, 'Great Dutch Authors Deel II', 80.

²⁶⁷ 'Boekbespreking *De Nar uit Maremmen*' in: *Volk en Vaderland. Weekblad der Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland* (09-06-1934) 6.

²⁶⁸ 'Een waanzinnig boek. Opheldering noodzakelijk' in: *Volk en Vaderland. Weekblad der Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland* (30-06-1934) 4.

‘Der grosse Roman aus dem neuen Italien. Die Holländische Originalausgabe erregte grösstes Aufsehen und erreichte (im kleinen Holland) schon das 30. Tausend. [...] Die zauberhafte Landschaftsschilderungen im ersten Teil werden abgelöst durch die Darstellung der faschistischen Revolution im zweiten Teil. - Mit einem Wort: ein glänzender Zeitroman.’²⁶⁹

Het is in de jaren dertig dus voor een ieder helder waar de sympathie van de Schartens ligt. Het opvallende is dat het ook in de tweede helft van de jaren dertig niet zorgt dat de lezer zich massaal van hen afkeert. In die tijd is, zoals eerder beschreven, het nationaal-socialisme al door velen verworpen als zijnde gevaarlijk en verkeerd, iets wat bestreden moet worden. Degenen die voor 1933 nog lovend over Mussolini en zijn volgelingen spraken, zijn daar grotendeels van teruggekomen. Aan het eind van de jaren dertig was neutraliteit in feite niet meer mogelijk. Men was óf tegen het fascisme en nationaal-socialisme, óf juist ervoor. De aanhangers hadden zich verzameld achter de beweging van Mussert, de NSB, die sinds 1931 bestond. Zij stonden voor een totalitaire staat met een autoritaire leider. Velen echter zagen daar de gevaren van, en verklaarden zich tot expliciete tegenstander van dergelijke ideeën. Zij zagen de Amerikaanse democratie juist als het grote voorbeeld.²⁷⁰ Er was in 1936 een Comité van Waakzaamheid opgericht, dat zich verzette tegen het opkomende fascisme, zoals eerder vermeld. Schrijvers die in Duitsland niet langer welkom waren, namen de wijk naar Nederland.²⁷¹

In dit tijdsgewricht lijken de Schartens de keuze vóór het fascisme te hebben gemaakt, getuige hun romans. Volgens het dagboek is de mening van de Schartens ook in 1937/1938 al totaal omgedraaid, zoals in hoofdstuk 3 te lezen is. Er verschijnt in de jaren dertig echter niets van hun hand dat daarop wijst. Of het nu wel of niet klopt dat hun opinie ten aanzien van Mussolini en het fascisme eind jaren dertig is veranderd, het Nederlandse publiek zal dat in elk geval niet hebben geweten. Toch wordt in de Nederlandse literaire wereld geen afstand genomen van het echtpaar. In 1939 wordt een groot feest georganiseerd ter ere van Margo's zeventigste verjaardag. Het feest gaat uiteindelijk door omstandigheden niet door, maar de intentie is duidelijk: ze verdient een groot feest.²⁷² De onderscheiding die ze in datzelfde jaar ontvangt, ze wordt benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau vanwege ‘haar verdiensten voor de Nederlandsche letteren’, tonen aan dat ze wel degelijk nog meetelt en niet heeft afgedaan vanwege haar politieke opvattingen.²⁷³ Dat is opvallend, want aan het eind van de jaren dertig is de situatie wel zozeer gepolariseerd dat zij die voor of juist tegen het nationaal-socialisme zijn, wel écht twee verschillende kampen zijn die

²⁶⁹ Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel I Het systeem*, 151.

²⁷⁰ Bel, *Bloed en rozen*, 597.

²⁷¹ Ibidem, 649.

²⁷² ‘Margo Antink. 1869 – 7 september – 1939. Een realiste’ in: *Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad* (06-09-1939) 1.

²⁷³ Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel I Het systeem*, 151.

elkaar met onbegrip en afkeer bezien. De beoordelingen na de oorlog zijn ook vooral gebaseerd op iemands standpunten kort voor en tijdens de oorlog. De Schartens staan dan wel duidelijk aan wat als de ‘verkeerde’ kant wordt beschouwd, gezien hun romans. Toch lijken zij de laatste jaren voor de oorlog op een of andere manier wat tussen beide partijen in te zitten. Mogelijk heeft dat ook te maken met het feit dat ze geen polemische artikelen of politieke stukken schrijven buiten hun romans om.

4.5 Oorlogsjaren

De houding van de Schartens is in meerdere opzichten opvallend en soms moeilijk te duiden. Enerzijds is er duidelijk een poging om nationaal-socialistische lezers aan te spreken, wat blijkt uit de wens om in *Volk en Vaderland* te adverteren. Dat leek een financiële achtergrond te hebben – achterblijvende verkoopcijfers –, maar het laten plaatsen van een advertentie in een dergelijk blad had in de jaren dertig hoogstwaarschijnlijk wel een bepaalde lading. Tegelijkertijd wordt in het oorlogsdagboek van Margo Scharten vanaf het begin zeer negatief over de Duitsers gesproken. Als een nationaal-socialist dát zou lezen, zou dat zeker niet gewaardeerd worden. Toch moeten de Schartens in de jaren dertig geweten hebben waar de NSB voor stond, en kozen ze ervoor wel te adverteren in hun weekblad.

Ook de houding ten aanzien van de Kultuurkamer in het begin van de oorlog is zo’n onduidelijke zaak. Ze willen zich er niet inschrijven – hoewel niet zeker is of ze dat werkelijk niet hebben gedaan –, maar accepteren tegelijkertijd wel geld van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten. Ze hebben het zelf aangevraagd in 1941, is gebleken.

Een recensent beschuldigt hen in 1941, naar aanleiding van het nieuw verschenen boek *Gij en Ik*, van gebrek aan passie, alsof ze geen echte mening zouden hebben:

‘Er mag waarheid schuilen in hetgeen hij [de hoofdpersoon in het boek, GH] beweert, zoo als hij het zegt en beweert ontbeert het de overtuigingskracht van het proza dat door een gevoelselement, door een kracht van passie pakt, de passie die veroverd en bezielt, de passie die een Multatuli bij het schrijven van zijn „Max Havelaar”, die een kunstenaar als Lodewijk van Deyssel gedreven heeft. De heer en mevrouw Scharten—Antink kennen deze passie niet. En wie zich waagt aan een onderwerp als dit kan deze passie niet ontberen op straffe van te vervallen in het gladde en onpersoonlijke gepraat.’²⁷⁴

²⁷⁴ M. H. E. Uyldeert, ‘Een schip vol mensen’ in: *Algemeen Handelsblad* (10-12-1941) 3.

Dat is heel andere taal dan die in de recensies over Margo's vroege werk, waar juist haar 'sociaal-beaanlegd zijn' en haar meevoelen geprezen werden. Deze kritiek gaat in op haar opvattingen van literatuur: zij wil juist een zekere objectiviteit bewaren, kritisch blijven, op afstand. Die opvatting en de uitwerking ervan leidt tot de beschuldiging van passieloosheid. En waar zij zelf een groot bewonderaar van Lodewijk van Deyssel was²⁷⁵, wordt juist hij aangehaald om haar tekort – volgens de recensent althans – aan te tonen. Van de recensent, Maurits Uylert, is niet duidelijk wat zijn politieke achtergrond is; mogelijk heeft een politiek standpunt wel meegespeeld in zijn beoordeling.

Wat de uiteindelijke reden is om zich te distantiëren van de Kultuurkamer – als ze dat al gedaan heeft –, blijft onduidelijk. Het lijkt in het dagboek van Margo een soort erekwestie te zijn: ze voelt zich beledigd, omdat ze juist vindt dat literatoren niet aan banden moeten worden gelegd. Daar komt haar opvatting van literator als leider van het volk weer naar voren. Waarom ze wel dat geld aanneemt, wordt ook niet duidelijk. Ze zal geweten hebben dat een ieder die zich niet anti-Duits toont, verdacht is in de ogen van de Nederlanders. Toch kiest ze ervoor dat geld aan te nemen én het hiervoor genoemde boek *Gij en Ik* te publiceren.

De Kultuurkamer is in de literaire wereld een soort ijkpunt tijdens de oorlog. Literatoren die zich wel inschrijven, wordt dat zeer kwalijk genomen, terwijl niet inschrijven als een stellingname tegen de bezetter en dus als wenselijk wordt gezien.²⁷⁶ Schokkend voor velen is het lidmaatschap van J. W. F. Werumeus Buning. Hij leidde eerst het Comité van Actie, een vereniging van kunstenaars die zich niet willen inschrijven bij de Kultuurkamer, en later schrijft hij zichzelf wel in. Hij heeft bedenkingen bij het 'Indiaantje spelen' tegen de bezetter, zo zegt hij. In zijn geval betekent dat echter niet dat hij voor de kant van de bezetter kiest; hij is actief voor de landelijke organisatie voor onderduikers en schrijft ook de inleiding bij het *Geuzenliedboek*.²⁷⁷ Dat toont ons dat niet in alle gevallen een inschrijving bij de Kultuurkamer een keuze voor de 'verkeerde' kant betekent. Er is een beperkt steunfonds voor schrijvers die geen lid worden, maar dat is bepaald geen ruime bron. Geldgebrek kan daardoor ook een reden van inschrijving zijn, zoals bij Simon Vestdijk.²⁷⁸ Dit alles maakt het des te opvallender dat de Schartens geld van het Departement ontvangen, zonder zich ingeschreven te hebben, naar ze zelf beweren. Zoals steeds gesuggereerd, is het natuurlijk ook mogelijk dat ze uiteindelijk wel lid zijn geworden, maar dat dat nooit bekend is geworden. Dat zou een verklaring kunnen zijn voor de financiële ondersteuning die zij ontvangen. Hun nadrukkelijke weigering lid te worden, past goed in het klimaat van die periode, omdat het lidmaatschap bijna een maatstaf is voor

²⁷⁵ Scharten-Antink, 'Overzicht der Nederlandsche letteren', 417.

²⁷⁶ Bel, *Bloed en rozen*, 875.

²⁷⁷ Ibidem.

²⁷⁸ Ibidem.

iemand's politieke positie. Door lidmaatschap te weigeren, tonen ze hun loyaliteit aan het Nederlandse volk. Mocht het zo zijn dat ze uiteindelijk wel lid zijn geworden, dan is Margo daar in haar dagboek bewust oneerlijk over geweest. In dat geval zou juist dat bewuste verzwijgen ook veelzeggend zijn. Maar omdat de administratie van de Kultuurkamer niet volledig bewaard is gebleven, is dat onmogelijk te achterhalen.²⁷⁹

4.6 Na de oorlog

Hoewel de onderzoeksvraag de periode na de oorlog niet insluit, is het mijns inziens toch relevant kort in te gaan op een paar naoorlogse gebeurtenissen en bronnen, omdat die licht werpen op de periode die wél bevraagd wordt.

De roman *Gij en Ik* uit 1941 blijkt de laatste roman te zijn die Margo en haar man gepubliceerd hebben. Na de oorlog is er niets meer van hun hand verschenen. Of dat nu veroorzaakt is door hun politieke standpunten voor (en mogelijk tijdens) de oorlog, of dat hun literaire rol is uitgespeeld omdat een nieuwe generatie schrijvers is opgestaan, is niet te achterhalen. Mogelijk spelen beide zaken wel een rol. Dat ze toch nog wel een zekere goodwill heeft, ook na de oorlog, blijkt uit het feit dat ze bij een verkiezing door de *Telegraaf* in 1951 een plek in de top-12 van betekenisvolle auteurs uit de eerste helft van de twintigste eeuw ontvangt. De jury had heel eenvoudig iemand anders, van politiek onbesproken gedrag, kunnen kiezen. Dat dat niet is gebeurd, toont aan dat haar politieke standpunten niet doorslaggevend waren in de totaalbeoordeling van deze auteur, maar dat met name naar de literaire kwaliteit van haar (vooral vroege) werk is gekeken.

Direct na de oorlog is Margo wel in beeld als iemand die door de Eereraad voor de Letterkunde een periode van uitsluiting krijgt opgelegd. Met vele anderen staat ze op een lijst van auteurs die in elk geval tot 5 mei 1946 niet mogen publiceren.²⁸⁰ Op basis waarvan deze lijst precies is vastgesteld, is niet helemaal duidelijk; in elk geval niet volledig op basis van lidmaatschap van de Kultuurkamer. Dit is zeker, omdat Simon Vestdijk wél lid was, maar niet op deze lijst vermeld staat. Waarom Margo en haar man er dan wel op staan, is niet met zekerheid te zeggen. Mogelijk heeft dat te maken met hun vooroorlogse publicaties.

Waar de Schartens aan het eind van de jaren dertig en in de oorlogsjaren zich nu werkelijk bevonden qua politieke standpunten, wordt niet duidelijk uit wat er over hen geschreven wordt. Zelf laat Margo zich daar na de oorlog wel over uit. Overigens is ook het dagboek misschien wel deels als een na-oorlogse bron te beschouwen. De inleiding is in elk geval na de oorlog geschreven, en van de rest is ook niet zeker of er later

²⁷⁹ Ibidem, 874.

²⁸⁰ Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel 3a De kleine collaboratie*, 309.

geen passages zijn toegevoegd, verwijderd en aangepast. In elk geval heeft de redactie pas na de oorlog plaatsgevonden. Maar de bronnen waar het nu om gaat, zijn brieven. De analyse hiervan volgt hieronder.

4.6.1 Naoorlogse brieven

Margo is diep verontwaardigd over de verdachtmakingen die de hiervoor genoemde lijst impliceert, die de Eereraad voor de Letterkunde heeft opgesteld. Zij en haar man hebben een brief ontvangen van letterkundige Frans Mijnsen, en de brief die Margo terugschrijft – gedateerd 3 augustus 1946 –, is fel verdedigend.²⁸¹ Die brief betreft de ‘onaangename behandeling’ die de Schartens kregen van *De Gids*. Ze hadden artikelen ter publicatie aangeboden, die afgewezen waren op grond van het feit dat het echtpaar (nog) niet gehoord was door de Eereraad voor Letterkunde, vertelt ze in een andere brief.²⁸² In de brief aan de heer Mijnsen schrijft ze onder andere:

‘Eén passus uit uw brief van 25 juli heeft mij zeer verwonderd en niet minder gegriefd, de zinsnede dat wij “te eng verbonden” zouden zijn geweest met het Fascisme “in den tijd die achter ons ligt”, dus in den oorlog nog wel! En dat kon u ons, zo kalm en wel, voor de voeten gooien? Weliswaar als “een indruk die leeft in Holland”, doch ook zonder enige verzachting van een persoonlijke twijfel daaraan! Indien u zo weinig vertrouwen in ons heeft, waarom stond uw naam dan onder de leden van het uitvoerend comité ter gelegenheid van mijn 70ste verjaardag? De Nar en Littoria, onze groote zonden, dateerden toch van lang vóór ’39? Nee, wij zijn noch vóór noch in den oorlog ooit ‘verbonden’ geweest met het Fascisme. Wij zijn nooit tot die partij toegetreden, wij hebben nooit tot haar buitenlandsche leden behoord, wij hebben nooit iets gedaan opzettelijk ten voordeele dier partij, alleen er onze meening over gegeven; en wij hebben ons nooit zelfs maar ingelaten met haar copieën in Duitschland, Holland en België. Wat wij, met den onderzoekingsdrang romanschrijvers eigen, wél deden, dat is: een nieuwe Beweging, die rondom ons opschoot in het land, waar wij sinds lang, ter wille van mijn man’s gezondheid, gevestigd waren, bestuderen! Van het goede zoowel als van het kwade dat wij toen meenden te moeten constateeren, hebben wij getuigd in de roman over den schilder Renato Focardi. Mijn man heeft lezingen gehouden in Holland over dat boek en het Fascisme, zooals hij lezingen hield over de Vreemde Heerschers (tegen de Duitschers), over Carnaval of over Giorgione (de groote Zorzi). Doch toen de NSB’ers om óók lezingen aankwamen, heeft hij dat altijd vierkant geweigerd.’²⁸³

²⁸¹ M. Scharten-Antink, brief aan F. H. J. Mijnsen (Archief M. Scharten-Antink Literatuurmuseum Den Haag; signatuur: A 00357 B.1).

²⁸² M. Scharten-Antink, brief aan C. M. van Hille-Gaerthe (Archief M. Scharten-Antink Literatuurmuseum Den Haag; signatuur: A 00357 B.1(a)).

²⁸³ Scharten-Antink, brief aan F. H. J. Mijnsen.

Even verderop schrijft ze dat ze wel graag wil erkennen dat ze in het verleden serieuze vergissingen hadden gemaakt in hun appreciaties, maar ze benadrukt dat daartegenover staat dat *De Nar* in Italië door de kritiek op het fascisme niet mocht worden gedrukt en dat haar man, als hij op politiek gebied iets deed, alleen maar bezig was ten gunste van Holland.

De brief is zonder twijfel één grote verdediging tegen elke mogelijke aantijging. De opmerking dat ze zich nooit hebben ingelaten met de NSB, is bewezen niet juist, gelet op het feit dat ze zelf aangedrongen hebben op promotie van *De Nar uit Maremmen* in het weekblad *Volk en Vaderland*. Dat haar man lezingen geweigerd zou hebben, zou waar kunnen zijn, maar is in 1946 niet meer te achterhalen. Ze noemt ook hun eerdere appreciatie van Mussolini niet meer dan een mening. Ze erkent dat ze zich ‘vergist’ hebben, maar de toon blijft beledigd en zichzelf verdedigend.

Eenzelfde toon is in de brief aan schrijfster C. M. van Hille-Gaerthe te horen. Die brief is gedateerd 3 juni 1946, en beschrijft Margo’s verontwaardiging over de weigering van de stukken in *De Gids*. Ook daarin maakt ze zichzelf in zekere zin slachtoffer van alle verdenkingen. Ze schrijft:

‘[I]k hoor dat men in Holland erg tegen ons intrigeert. Waarom? Omdat wij in den tijd toen de groote Engelsche bewindlieden nog bewondering hadden voor een zekere Beweging, wij er twee boeken over schreven, omdat ook wij bewondering hadden voor ’t vele, dat die Beweging ten bate van Italië presteerde? Maar begrijpt dan niet iedereen in Holland, dat wij sinds lang die Beweging den rug toekeerden?’²⁸⁴

Haar verdediging gaat nog verder: ‘En van “collaboratie” zal toch wel niemand ons verdenken. 10 mei ’40 is zeker voor geen Hollander erger geweest dan voor ons hier in de wreede verte.’²⁸⁵ De toon verraadt dat ze zichzelf vooral als slachtoffer ziet, onschuldig veroordeeld. Ze wekt de indruk te denken dat zij het in Italië zwaarder hadden dan de inwoners van Nederland op 10 mei 1940. Ze lijkt bijna verbitterd te zijn door de verdachtmakingen die zij en haar man over zich heen krijgen na de oorlog. Ze ziet haar boeken over het fascisme als weergaves van die tijd en als schrijfster wilde ze de ontwikkelingen in die wereld graag delen met de lezers, om hen zo voor te lichten over het fascisme.

Haar schrijverscarrière blijkt na de oorlog hoe dan ook voorbij, of dat nu te maken heeft met de literaire kwaliteit van haar werk of met haar politieke verleden; men heeft geen behoefte meer aan haar

²⁸⁴ Scharten-Antink, brief aan C. M. van Hille-Gaerthe.

²⁸⁵ Ibidem.

werk, noch aan haar oorlogsdagboek. Ze krijgt niet de kans zichzelf te rehabiliteren. De uitgever wil geen werk meer van haar (her)drukken, zo blijkt uit wat Margo aan Annie Salomons schrijft in 1951:

‘Ik zou graag nog wel wat willen schrijven, maar de moed faalt mij. 't Lot is vaak zoo dom; het beslist nu anders voor mij. ± 10 boeken van ons liggen nog dood bij de W.B. En de W.B. is niet van plan ze voorloopig te herdrukken. Waarom zou ik er andere aan bijvoegen? De jaren van rust schijnen voor mij aangebroken.’²⁸⁶

4.7 Conclusie

De politieke standpunten die Margo Scharten huldigde, waren in de jaren twintig niet uitzonderlijk, maar in de jaren dertig distantieerde ze zich van velen in het literaire veld, vanwege haar voorkeur voor het fascisme. De keuze voor het fascisme is vanuit haar volksverbonden literatuuropvattingen tot op zekere hoogte wel te verklaren: een sterke leider die het volk verheft uit ‘achterlijkheid’ zoals ze het noemden, die leiding heeft en het ‘plebs’ opvoedt, is de politieke variant van het idee dat literatoren volksopvoeders moeten zijn en het volk in culturele zin moeten verheffen. Het sociale instinct van Margo Scharten dat uit haar vroege werk bleek, past bij die opvatting: voor haar geen individualisme, maar inbedding in maatschappelijke context. Die inbedding is in *De Nar uit Maremmen* ook terug te zien.

Het dagboek van Margo vertelt de lezer hoezeer ze tegen Mussolini en met name tegen Hitler gekant is. Tegelijk ligt bijvoorbeeld het feit op tafel dat ze geld ontvangt vanuit het DVK. Een en ander is daardoor moeilijk met elkaar te rijmen.

Carel en Margo Scharten waren zelf ernstig beledigd door het feit dat ze op de uitsluitingslijst van de Eereraad voor de Letterkunde beland waren en leken niet te begrijpen hoe er in Nederland tegen hun houding en hun (voormalige) enthousiasme over Mussolini werd aangekeken.

Literair gezien verzwakte Margo's positie al eerder; de recensies waren lang niet meer onverdeeld positief over het werk van haar en haar man. Maar misschien wel meer dan dat betekenden hun politieke keuzes uit het verleden het einde van de carrière van de Schartens.

²⁸⁶ Salomons, ‘Herinneringen uit de oude tijd’, 372.

Conclusie

Er is in de loop der tijd al het een en ander over Margo Scharten gepubliceerd, ook in relatie tot politiek, maar de aantekeningen die ze zelf tijdens de oorlog heeft gemaakt, zijn voor zover bekend nooit onderzocht. Er zijn wel artikelen geschreven naar aanleiding van de politieke standpunten in haar romans, maar nooit zijn die gegevens gelegd naast wat Margo zelf schreef in haar dagboek tijdens de oorlogsjaren. Overigens is *De Nar uit Maremmen* ook nooit op een dergelijke uitgebreide wijze geanalyseerd als nu is gedaan. De combinatie van deze twee analyses tegen de politieke achtergrond van de jaren twintig en dertig en de oorlogsjaren, én de ontwikkelingen en verschillende opvattingen binnen het literaire veld van die periode, vormen dan ook de toegevoegde waarde van dit onderzoek. Hieronder zullen de conclusies kort op een rijtje gezet worden.

In de inleiding is de vraag gesteld waar in de voorgaande hoofdstukken langzaam een antwoord is gekomen: Hoe past de politieke positie van Margo Scharten-Antink, zoals die blijkt uit de driedelige serie *De Nar uit Maremmen* enerzijds en uit haar oorlogsdagboek (1940-1944) anderzijds, binnen het literaire veld van die periode?

De politieke positie van Margo Scharten die in *De Nar uit Maremmen* blijkt, is een positieve houding ten aanzien van het fascisme. Zij lijkt daarin ook niet erg kritisch te zijn; de negatieve aspecten van deze Italiaanse beweging worden min of meer vergoelikt door te stellen dat de goede kanten veel zwaarder wegen dan de slechte kanten en dat iedere beweging wel minder goede kanten heeft. Soms is een wat hardere hand noodzakelijk om iets te bereiken. Steeds zijn de serieuze, intellectuele stemmen in de roman voor het fascisme en krijgen de tegenstanders nauwelijks een stem. In de tijd dat de romanserie verschijnt (eind jaren twintig), komt het Margo en haar man niet op al te veel kritiek te staan. Ze zijn lang niet de enigen die gegrepen zijn door Benito Mussolini en zijn beweging. Er is in die tijd duidelijk een voedingsbodem voor totalitaire stromingen. Dat geldt zeker ook voor de aanhangers van de volksverbonden literatuuropvatting, waartoe Margo Scharten ook behoort. Vanuit de gedachte dat het volk van bovenaf geleid en verheven, gestuurd en opgevoed moet worden, is de keuze voor een krachtige leider als Mussolini die het Italiaanse volk de moderne tijd in weet te krijgen en veel goeds voor het volk doet, goed te volgen.

De positieve houding ten opzichte van fascisme verandert bij veel eerdere bewonderaars in de jaren dertig in hoog tempo. Die verandering van gedachten maken Margo en Carel Scharten niet door, zo lijkt het. Er is in de jaren dertig in elk geval niets te merken van gewijzigde standpunten. Doordat de houding ten aanzien van nationaal-socialisme en fascisme bij velen sterk veranderd is, past Margo Schartens politieke

positie niet echt meer in het literaire veld. Zeker zijn er ook in die tijd aanhangers van fascisme en nationaal-socialisme, maar steeds meer literatoren scharen zich bij het kamp van de tegenstanders. Iemand die zich nog inlaat met voorgenoemde stromingen, wordt met argwaan benaderd. Toch lijkt dat in Margo's geval anders: het feest dat men vanuit de literaire wereld in 1939 voor haar zeventigste verjaardag organiseert, laat zien dat ze niet gewantrouwd en op afstand gehouden wordt vanwege haar politieke standpunten.

In het dagboek van Margo Scharten lijkt ze uit alle macht te willen aantonen dat ze wel degelijk tegen de Duitsers en tegen Mussolini en zijn partij is. De Duitsers krijgen geen goed woord van haar. Het fascisme wordt ook afgekeurd en met teleurstelling beschrijft Margo hoe Mussolini en zijn beweging verworden zijn tot wat ze in de oorlogsjaren laten zien. Margo maakt in haar dagboek duidelijk dat zij en haar man deze verwording al sinds 1937/1938 ervaren en sinds die tijd innerlijk afstand hebben genomen. Het dagboek lijkt een zelfverdedigingsdocument te zijn. Sommige dingen zijn moeilijk te rijmen met een werkelijk afstand-nemen van fascisme en nationaal-socialisme, zoals het aannemen van geld van het Departement voor Volksvoorlichting en Kunsten, en de brieven die Carel Scharten nog steeds aan Mussolini schrijft. Margo verzwijgt in haar dagboek het geld, waar ze zelf om heeft gevraagd bij het Departement. Over de brieven die Carel Scharten schrijft, rept ze zelf ook niet. Die passages adviseert haar man haar toe te voegen. Het is de vraag wat ze verder nog weggelaten heeft, om een gunstiger beeld van zichzelf te schetsen.

Het is onmogelijk met zekerheid te zeggen wat haar politieke positie in de oorlog nu werkelijk was. Als het volledig waar is wat ze schrijft in haar dagboek, is ze duidelijk teruggekeerd van het fascisme en was ze inderdaad niet 'fout', waarmee ze bij de meerderheid in de literaire wereld gehoord zou hebben. Ook haar weigering tot inschrijving bij de Kultuurkamer past bij wat veel literatoren doen – hoewel hierover bij de Schartens onduidelijkheid bestaat. Margo's weigering lijkt ook vooral gebaseerd op literaire opvattingen – een auteur zou vrijheid van drukpers moeten krijgen, en niet aan de leiband van wie dan ook moeten lopen.

Omdat het dagboek zo duidelijk voor lezers is geschreven, met felle uithalen naar Hitler en alle Duitsers en naar Mussolini en zijn partij, én omdat er dingen zijn weggelaten die belastend zouden kunnen zijn, blijft de lezer met een gevoel van twijfel zitten. Margo verdedigt zichzelf zo duidelijk in het document, dat het meer een construct lijkt om zichzelf de rehabiliteren dan een echt dagboek.

Ook de brieven waarin ze zich na de oorlog verdedigt, laten slechts verongelijkheid zien; ze vindt zichzelf voornamelijk slachtoffer van de negatieve Nederlandse houding jegens haar en haar man. Ze erkent

wel dat ze ‘vergissingen’ gemaakt hebben, maar echt verantwoordelijkheid nemen of schuld bekennen doet ze niet. Ook neemt ze bijvoorbeeld geen afstand van (bepaalde delen uit) *De Nar uit Maremmen*.

Over de periode vóór de oorlog, zeker tot 1937, hoeft niet getwijfeld te worden aan Schartens politieke standpunten. Haar positie tijdens de oorlog blijft echter twijfelachtig. Het is daarom niet onterecht om te zeggen dat haar politieke positie in de jaren twintig niet helemaal ongebruikelijk was in het literaire veld, maar dat haar politieke standpunten in de jaren dertig en tijdens de oorlog dusdanig onduidelijk waren dat er zeker niet gesproken kan worden van ‘anti-Duits’ en ‘antifascistisch’. Daardoor botst haar politieke positie met die van vele anderen in haar tijd. Niet voor niets is ze na de oorlog op de uitsluitingslijst geplaatst door de Eereraad voor de Letterkunde. Of dat nu wel of niet terecht is geweest, is niet meer te achterhalen. Wel zeker is dat de Schartens het nodig vonden zichzelf met verve te verdedigen en dat het in het dagboek allemaal zó expliciet pro-Hollands en tegen fascisme en de Duitsers is, dat juist dát de vraag naar de oprechtheid ervan oproept.

Omdat het dagboek nooit is gepubliceerd, heeft Margo Scharten zichzelf nooit publiekelijk kunnen rehabiliteren, iets wat ze heel graag had gewild. Na de oorlog is er niets meer uitgegeven van haar hand. Haar rol was uitgespeeld en haar twijfelachtige, onduidelijke politieke positie rond de oorlogsjaren zal daar mogelijk mede debet aan zijn geweest.

Bibliografie

Asselbergs, W. J. M. A., 'Damesromans' in: *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden. Deel 9* (Antwerpen/Brussel 1975) 205-219.

Bel, J. *Bloed en rozen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1900-1945* (Amsterdam 2016).

'Boekbespreking *De Nar uit Maremmen*' in: *Volk en Vaderland. Weekblad der Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland*, 09-06-1934.

Boven, E. van en M. Sanders, 'Strijd om het middenveld. Middlebrow in de literaire kritiek: Menno ter Braak en P.H. Ritter jr.' in: *Vooys. Tijdschrift voor letteren* 29 (2011) 12, 17-27.

Boven, E. van, 'Literaire levenslessen. De eerste Scharntenroman als model van een nieuwe middlebrowliteratuur' in: *Nederlandse Letterkunde* 19 (2014) 327-349.

Brems, H., *Altijd weer vogels die nesten beginnen* (Amsterdam 2006).

Campen, M. H. van, 'Nederlandsche romancières van onzen tijd' in: *De Nieuwe Gids* 33 (1918) 194-225.

Coenen, F., 'De Nar uit de Maremmen door C. en M. Scharnten-Antink' in: *Groot Nederland* (1928).

Dorleijn, G.J. en C.J. van Rees, *De impact van literatuuropvattingen in het literaire veld. Aandachtsgebied literaire opvattingen van de Stichting Literatuurwetenschap* (Den Haag 1993).

Dorleijn, G. en K. van Rees ed., 'Het Nederlandse literaire veld 1800-2000' in: Idem, *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000* (Nijmegen 2006) 15-37.

Dorleijn, G. e.a., 'Literaire kritiek in Nederland en Vlaanderen tijdens de jaren dertig. Een panorama' in: Idem ed., *Kritiek in crisistijd. Literaire kritiek in Nederland en Vlaanderen tijdens de jaren dertig* (Nijmegen 2009) 7-34.

Dorleijn, G., 'De plaats van tekstanalyse in een institutioneel-poëtische benadering' in: *Nederlandse Letterkunde* 14 (2009) 1, 1-19.

Dorleijn, G. en S. van Voorst, 'PEN Nederland betreurt "dat het moeilijk is buiten de politiek te blijven"' in: H. van den Braber en J. Gielkens ed., *In 1934. Nederlandse cultuur in internationale context* (Amsterdam 2010) 219-227.

Eckeren, G. van, 'Kanttekeningen bij de literatuur van den dag. 't Geluk hangt als een Druiventros... Een verhaal uit het Florentijnsche, door C. en M. Scharten-Antink' in: *Den Gulden Winckel* 18 (1919) 25-27.

'Een waanzinnig boek. Opheldering noodzakelijk' in: *Volk en Vaderland. Weekblad der Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland*, 30-06-1934.

Eenhuis, S., 'Politiek fout, literair ondermaats? De omslag in waardering voor het schrijversechtpaar Scharten-Antink' in: *Jaarboek Letterkundig Museum* 1 (Den Haag 1992) 69-82.

Eenhuis, S., 'Great Dutch Authors. Carel en Margo Scharten-Antink en hun uitgever Wereldbibliotheek (1906-1950). Deel II: 1926-1950' in: *De Boekenwereld* 9 (Utrecht 1992-1993) 77-85.

Groeneveld, G., 'Wij rijpen tot een weerbaar volk' in: H. Renders, L. Kuitert en E. Bruinsma ed., *Inktpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam 2006) 137-157.

Hubregtse, S., 'Lotgevallen van een gelijkgeschakelde uitgeverij' in: H. Renders, L. Kuitert en E. Bruinsma ed., *Inktpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam 2006) 39-63.

'Interview met mevrouw Scharten-Antink. Twee verlaten schrijftafels' in: *Nieuwe Courant*, 17-11-1951.

Koffeman, M., 'Het comité de vigilance des intellectuels antifascistes' in: H. van den Braber en J. Gielkens ed., *In 1934. Nederlandse cultuur in internationale context* (Amsterdam 2010) 145-154.

Lewin, L., *Het clandestiene boek 1940-1945* (Amsterdam 1983).

'Margo Antink. 1869 – 7 september – 1939. Een realiste' in: *Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad*, 06-09-1939.

Meester, J. de, 'C. en M. Scharten - Antink. Een huis vol mensen. Verhaal uit het Parijsche leven' in: *De Gids* 72 (1908) 615-616.

Renders, H., 'Het boekbedrijf tijdens de bezetting in Nederland' in: H. Renders, L. Kuitert en E. Bruinsma ed., *Inktpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam 2006) 9-21.

Salomons, A., 'Herinneringen uit de oude tijd. C. en M. Scharten-Antink' in: *Maatstaf* 7 (Den Haag 1959-1960) 355-373.

Scharten, C. en M. Scharten-Antink, 'Driemaandelijksch overzicht der Nederlandsche letteren' in: *De Gids* 67 (1903) 119-157.

Scharten, C. en M. Scharten-Antink, 'Overzicht der Nederlandsche letteren' in: *De Gids* 70 (1906) 389-423.

Scharten, C. en M. Scharten-Antink, *De Nar uit Maremmen. Deel I: Massano* (Amsterdam 1927).

Scharten, C. en M. Scharten-Antink, *De Nar uit Maremmen Deel II: Florence, de drie blinden* (Amsterdam 1928).

Scharten, C. en M. Scharten-Antink, *De Nar uit Maremmen Deel III: Naar de eeuwige stad* (Amsterdam 1929).

Scharten, C., *Het ware karakter van Mussolini, van het Fascisme, en van het Italiaansche volk. Persoonlijke indrukken en herinneringen* (Archief Carel Scharten Literatuurmuseum Den Haag; signatuur: S 00255 H 1).

Scharten, C., *Aanteekeningen bij het oorlogsdagboek van mijn vrouw* (Archief M. Scharten-Antink Literatuurmuseum Den Haag; signatuur: A 00357 H 1).

Scharten-Antink, M., *Langs den rand van den afgrond. Dagboekbladen 1940-1944* (Archief Margo Scharten-Antink Literatuurmuseum Den Haag; signatuur: A 00357 H 1).

Scharten-Antink, M., brief aan F. H. J. Mijnsen (Archief M. Scharten-Antink Literatuurmuseum Den Haag; signatuur: A 00357 B.1).

Scharten-Antink, M., brief aan C. M. van Hille-Gaerthe (Archief M. Scharten-Antink Literatuurmuseum Den Haag; signatuur: A 00357 B.1(a)).

Smet, L. de, 'C. en M. Scharten-Antink: De Nar uit de Maremmen I Massano II Florence, De drie Blinden III Naar de Eeuwige stad. - Uitg. Mij voor goede en goedkoope lektuur, Amsterdam' in: *Dietsche Warande en Belfort* (1930) 968.

'Speciale Telegraaf-jury koos de twaalf beste auteurs van 1900-1950' in: *De Telegraaf*, 28-02-1951.

Ubink, J., 'Margo Scharten-Antink. Een der bekende figuren uit onze letterkunde wordt morgen tachtig jaar' in: *Nieuwsblad van het Noorden* (6 september 1949) 8.

Uyldert, M. N. E. 'Een schip vol mensen' in: *Algemeen Handelsblad*, 10-12-1941.

Venema, A., *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel 1 Het systeem* (Amsterdam 1988).

Venema, A., *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel 3A De kleine collaboratie* (Amsterdam 1990).

Websites

Heuvelmans, K. 'Antink, Margo Sybranda Everdina' in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*.
<http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/antink>, verkregen op 21-02-2019.

Wereldbibliotheek, <http://www.wereldbibliotheek.nl/wb/wbinfo.php>, verkregen op 02-01-2019.